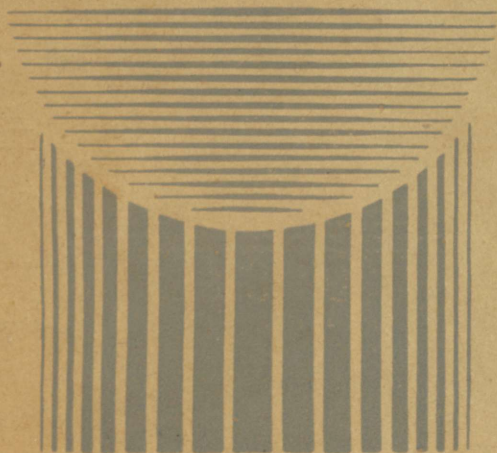

G. PLEHHANOV

ISIKU OSA KÜSIMUSEST AJALOOS

RK • POLIITILINE KIRJANDUS • 1946

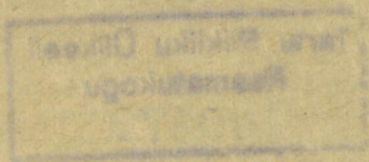
ISIKU OSA KÜSIMUSEST AJALOOS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

A-16031 VIII

G. PLEHHANOV

Isiku osa küsimusest ajaloos

RK „Poliitiline Kirjandus“
Tallinn 1946

2

I

Seitsmekümnendate aastate teisel poolel kirjutas Kablitzkadunu artikli „Mõistus ja tundmused progressi teguritena“¹, milles ta, toetudes Spencerile, püüdis näidata, et inimsoo arenemises kuulub peaosa tundmusele, kuna mõistus etendab kõrvalist ja pealegi täiesti subordineeritud osa. Kablitzile vaidles vastu keegi „lugupeetud sotsioloog“², kes avaldas pilkavat imestust teooria puhul, mis olevat asetanud mõistuse „teenri kohale progressi tõllal“. „Lugupeetud sotsioloogil“ oli muidugi õigus, kui ta mõistuse kaitseks välja astus. Kuid tal oleks olnud hoopis enam õigus, kui ta, riivamata Kablitz poolt ülestõstetud küsimuse sisu, oleks näidanud, kui võimatu ja lubamatu on juba selle küsimuse ülesseadmine. Tõepoolest, „tegurite“ teooria ise on juba põhjendamatu, sest see eraldab meelevaldselt ühiskondliku elu eri küljed ja hüpostaseerib neid, muutes need eralisteks jõududeks, mis mitmest küljest ja erisuguse eduga juhivad ühiskondlikku inimest progressi teel. Kuid veel põhjendamatum on see teooria sel kujul, mille andis talle Kablitz, kes muutis eralisteks sotsioloogilisteks hüpostaasideks mitte enam ühiskondliku inimese tegevuse ühed või teised küljed, vaid individuaalse teadvuse mitmesugused alad. Need on juba tõepoolest abstraktsiooni Heraklese sambad; kaugemale minna enam ei saa, sest kaugemal algab juba täiesti ilmse absurdsuse koomiline valdkond. Ja just sellele oleks pidanud „lugupeetud sotsioloog“ juhtima Kablitz ja tema lugejate tähelepanu. Olles avastanud, millisesse abstraktsiooni padrikusse on viinud Kablitz püüdmine leida ajaloos valitsev „tegur“,

oleks vahest „lugupeetud sotsioloog“ tahtmatult midagi ära teha võinud ka tegurite teooria enese kriitikaks. Tol ajal oleks see meile kõigile väga kasulik olnud. Kuid ta ei seisnud oma ülesande kõrgusel. Ta ise seisis sellesama teooria vaatekohal, erinedes Kablitzist ainult kalduvuse poolest eklektitsismi, mille tõttu kõik „tegurid“ näisid talle ühevõrra tähtsad olevat. Tema mõistuse elekttilised omadused ilmnesisid eriti selgesti hiljem tema kallaletungides dialektilisele materialismile, milles ta nägi õpetust, mis toob majanduslikule „tegurile“ ohvriks kõik teised ja kahandab isiku osa ajaloos nullini. „Lugupeetud sotsioloogile“ ei tulnud mõttessegi, et dialektilisele materialismile on võõras „tegurite“ vaatevinkel ja et niinimetatud kvietismi õigustamist võib temas näha ainult täieliku võimetuse korral loogiliselt mõelda. Tuleb muide tähendada, et selles „lugupeetud sotsioloogi“ vääratuses ei ole midagi algupärast: nii vääratasid, vääratavad ja vääratavad vist veel kaua paljud ja paljud teisedki...

Materialiste hakati süüdistama kalduvuses „kvietismi“ juba siis, kui neil ei olnud veel välja kujunenud dialektiline vaade loodusele ja ajaloole. Laskumata „aegade hämarusse“ meenutame tuntud inglise õpetlase Priestley vaidlust Price'iga. Priestley õpetust analüüsid püüdis Price muuseas näidata, et materialism ei sobi ühte vabaduse mõistega ja kõrvaldab isiku igasuguse isetegevuse. Vastuseks sellele viitas Priestley elukogemustele. „Ma ei kõnele enesest, kuigi minagi ei ole muidugi kõigist loomadest kõige jõuetum ja tuimem (am not the most torpid and lifeless of all animals); kuid ma küsin teilt: kus leiate te rohkem mõtteenergiat, rohkem aktiivsust, rohkem jõudu ja püsivust kõige tähtsamate eesmärkide taotlemisel, kui just paratamatuse-õpetuse poolehoidjate hulgas?“ Priestley mõtles sellega toleaeget demokraatlikku usulahku³, nõndanimetatud christian necessarians*. Me ei tea, kas see oli just nii aktiivne, nagu seda arvas sellesse kuuluv Priestley.

* XVIII sajandi prantslast oleks väga imestanud säärane materialismi ühendamine religioosse dogmaatikaga. Inglismaal aga ei näinud keegi selles midagi kummalist. Priestley ise oli väga usklik inimene. Igal maal oma kombes.

Ja see polegi tähtis. Mingit kahtlust ei ole aga selles, et materialistlik vaade inimese tahte sobib väga hästi ühte kõige energilisema tegutsemisega tegelikus elus. Lanson⁴ tähendab, et „kõik doktriinid, mis inimese tahte on esitanud kõige suuremaid nõudeid, on põhimõttes tahte jõuetust väitnud; need doktriinid eitasid vabadust ja allutasid maailma fatalismile“*. Lanson eksib, kui ta arvab, et igasugune niinimetatud tahtevabaduse eitamine põhjustab fatalismi; kuid see ei takistanud teda märkamast äärmiselt huvitavat ajaloolist fakti: ajalugu näitab tõepoolest, et isegi fatalism mitte ainult ei takista alati energilist tegutsemist tegelikus elus, vaid vastupidi: oli teatavail ajajärkudel säärase tegutsemise psühholoogiliselt paratamatuks aluseks. Tõestuseks viitame puritaanlastele, kes oma energia poolest ületasid kõik teised parteid XVII sajandi Inglismaal, ja Muhamedi järelkäijatele, kes lühikese ajaga alistasid oma võimule määratu suure maa-ala Indiast kuni Hispaaniani. Raskesti eksivad need, kelle arvates meil tarvitseb vaid veenduda teatavate sündmuste rea paratamatus saabumises, et kaoks igasugune psühholoogiline võimalus nende saabumisele kaasa aidata või sellele vastu töötada.**

Siin oleneb kõik sellest, kas minu enese tegevus on vajalik lüli paratamatute sündmuste ahelas. Kui jah, siis seda vähem ma kõhklen ja seda energilisemalt ma tegutsen. Ja selles ei ole midagi imelikku: kui me ütleme, et teatav isik

* Vt. tema „Prantsuse kirjandusloo“ venekeelne tõlge, kd. I, lk. 511.

** Teatavasti on Calvini õpetuse järgi kõik inimeste teod jumala poolt ette ära määratud. *Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quod de uno quoque homine fieri valet.* (Predestinatsiooniks me nimetame Jumala otsust, millega ta on igavesest ajast kindlaks määranud selle, mis iga üksiku inimesega paratamatult peab juhtuma. Toim.) (Institutio, lib. III, cap. 5.) Sellesama õpetuse järgi valib jumal mõne oma sulaste hulgast ülekohtuselt rõhutatud rahvaste vabastamiseks. Säärane äravalitu oli Mooses, Iisraeli rahva vabastaja. Kõigest on näha, et niisamasuguseks jumala tööriistaks pidas ennast ka Cromwell, kes nimetas oma tegusid alati, ja nähtavasti täiesti siirast veendumusest, Jumala tahte viljaks. Kõik need teod kandsid tema jaoks juba ette paratamatuse pitserit. See mitte ainult ei takistanud teda püüdlmast võidult võidule, vaid andis ka sellele tema püüdlusele taltsutamatu jõu.

peab oma tegevust vajalikuks lüliks paratamatute sündmuste ahelas, siis see tähendab, muuseas, et tahtevabaduse puudumine on tema jaoks samaväärne täieliku võime- tusega mitte tegutseda ja et see tahtevabaduse puudumine peegeldub tema teadvuses kui võimatus toimida teisiti, kui ta toimib. See on just see psühholoogiline meeolu, mida võib väljendada Lutheri tuntud sõnadega: „Hier stehe ich, ich kann nicht anders“* ja tänu millele inimesed ilmutavad kõige taltsutamatu ener- giat, saadavad korda kõige imestusväärsemaid kangelas- tegusid. Selline meeolu oli võõras Hamletile; seepärast ta oligi suuteline vaid mõtisklema ning halisema. Ja see- pärast ei lepiks Hamlet iialgi filosoofiaga, mille mõtte järgi vabadus on vaid paratamatus, millest ollakse teadlik. Fich- tel oli õigus, kui ta ütles: „Milline on inimene, selline on ka tema filosoofia“.

II

Meil võtsid mõned tõsiselt Stammleri⁵ märkust selle tema arvates lahendamatu vastuolu kohta, mis olevat omane ühele lääne-euroopa sotsiaalpoliitilisele õpetusele. Me mõtleme siin tuntud kuuvarjutuse näidet. Tegelikult on see näide ülimal määral absurdne. Inimese tegevus ei kuulu kuidagi ega saagi kuuluda nende tingimuste hulka, millede kokkusattumine on vajalik kuuvarjutuseks, ja juba ainuüksi seepärast võiks kuuvarjutusele kaasaaitamise partei tekkida ainult hullumajas. Kui aga inimese tegevus kuulukski mainitud tingimuste hulka, siis ei astuks kuu- varjutuse parteisse ükski neist inimestest, kes, tahtes küll väga seda näha, on ühtlasi veendunud, et see toimub tingi- mata ka ilma nende kaasabit. Sel korral oleks nende „kvietism“ ainult keeldumine ülearusest, s. t. asjatust tegevusest, ja sellel ei oleks midagi ühist tõelise kvietismiga. Et kuuvarjutuse näide lakkaks olemast mõttetu meie poolt analüüsitava juhtumil, peaks ülalmai- nitud partei seda täiesti muutma. Oleks tarvis ette kuju-

* „Siin ma seisan, teisiti ma ei või“. Toim.

tada, et kuul on olemas teadvus ja et see tema asukoht taevaalaotuses, mille tõttu toimuvad tema varjutused, näib talle olevat tema tahte enesemääramise vili ning pakub talle mitte ainult hiiglasuurt mõnutunnet, vaid on ka tingimata tarvilik tema moraalseks rahuloluks ja et kuu püüab seepärast kogu aeg kirglikult sellele kohale asuda.* Seda kõike kujutledes tuleks endalt küsida: milline tundmus oleks kuul, kui ta lõpuks avastaks, et tõepoolest mitte tema tahe ega „ideaalid“ ei määra tema liikumist taevaalaotuses, vaid vastupidi: tema liikumine määrab tema tahte ja tema „ideaalid“. Stammleri järgi tuleb välja, et selline avastus teeks kuu tingimata liikumisvõimetuks, kui tal ei õnnestu sellest kimbatuses välja rabelda mingi loogilise vastuoksuse abil. Kuid selline oletus ei ole absoluutselt mitte millegagi põhjendatud. See avastus võiks olla üks kuu halva meeoleu, tema moraalse sisemiste lahkkelide, tema „ideaalide“ mehhaanilise tõelikkusega vastuolus olemise vormilisi põhjendusi. Et me aga oletame, et kogu „kuu psüühiline seisund“ üldse on tingitud lõppeks tema liikumisest, siis tuleks ka tema hingeliste lahkkelide põhjust otsida liikumises. Kui asjasse tähelepanelikult suhtuda, selguks võib-olla, et kuu, asudes apogeese, nukrutseb selle üle, et tema tahe ei ole vaba, perigeese viibimine aga on talle uueks moraalse õndsustunde ja moraalse reipuse vormiliseks allikaks. Võib-olla tuleks ehk välja vastupidi: võib-olla selguks, et mitte perigeese, vaid apogeese leiab ta vahendi vabaduse lepitamiseks paratamatusega. Olgu kuidas on, kuid pole kahtlust, et selline lepitamine on täiesti võimalik, et paratamatuse teadvus sobib väga hästi kokku kõige energilisema tegutsemisega tegelikus elus. Vähemasti on see ajaloos tänini nii olnud. Inimesed, kes tahtevabadust eitasid, ületasid oma tahtejõult sageli kõiki oma kaasaeglasi ja esitasid sellele suurimaid nõudeid. Sää-

* „C'est comme si l'aiguille aimantée prenait plaisir de se tourner vers le nord car elle croirait tourner indépendamment de quelque autre cause, ne s'apercevant pas des mouvements insensibles de la matière magnétiques.“ Leibnitz, Théodicée, Lausanne, MDCCLX, p. 598. („Just nagu siis, kui magnetnõel, märkamata magnetismi mõju ja arvates end pöörduvat sõltumatult mõnest muust põhjusest, tunneks mõnu sellest, et ta pöördub põhja suunda.“ Toim.)

raseid näiteid on palju. Need on üldtuntud. Neid ära unustada, nagu teeb seda nähtavasti Stammler, võib ainult siis, kui meelega ei taheta näha ajaloolist reaalsust nii, nagu see on. Säärane mitte-nähatahtmine on näiteks väga suur meie subjektivistidel ja mõnedel saksa filistritel. Kuid filistrid ja subjektivistid ei ole inimesed, vaid paljad viirastused, nagu oleks ütelnud Belinski.

Kuid vaatleme lähemalt seda juhtumit, kui inimese oma — möödunud, praegused ja tulevased — teod paistavad talle kõik kandvat paratamatuse pitserit. Me teame juba, et sel juhul inimene — pidades ennast jumala saadikuks nagu Muhamed või vääramatu saatuse valituks nagu Napoleon, või ajaloolise arenemise võitmatu jõu väljendajaks nagu mõned XIX sajandi ühiskonnategelased — ilmutab peaaegu stiihilist tahtejõudu, purustades nagu kaardimajakesed iga-sugused takistused, mida tema teele püstitavad mitmesuguste maakondade Hamletid ja Hamletikesed.* Praegu aga huvitab meid see juhtum teisest küljest, ja nimelt järgnevast. Kui teadmine, et minu tahe ei ole vaba, ilmneb mulle kui täielik subjektiivne ja objektiivne võimatus tegutseda teisiti, kui ma tegutsen, ja kui need minu teod on ühtlasi minule kõige ihaldusväärsemad kõigist võimalikest tegudest, siis samastub paratamatus minu teadvuses vabadusega ja vabadus paratamatusega ja siis ma ei ole vaba ainult selles mõttes, et ma ei saa rikkuda seda vabaduse ja paratamatuse samasust; ma ei saa neid teineteisele vastu seada; ma ei saa end tunda paratamatusest kitsendatuna. Kuid selline vabaduse puudumine on ühtlasi tema kõige täielikum avaldus.

* Toome veel ühe näite, millest kujukalt nähtub, kuivõrd tugevad on seda liiki inimeste tunded. Ferrara hertsoginna Renée (Louis XII tütar) ütleb ühes kirjas oma õpetajale Calvinile: „Ei, ma ei ole unustanud seda, mis Te mulle kirjutasite: et Taavet kandis surmaviha Jumala vaenlaste vastu; ka mina ise ei toimi kunagi teisiti; sest kui ma teaksin, et kuningas, minu isa, ja kuninganna, minu ema, ja õnnis härra, minu mees (*feu monsieur mon mari*) ja kõik minu lapsed on Jumalast äratõugatud, ma hakkaksin neid vihkama surmava vihkamisega ja tahaksin, et nad läheksid põrgusse“, jne. Millist hirmuäratavat kõikepurustavat energiat olid suutelised ilmutama inimesed, kes omasid selliseid tundeid! Need inimesed aga eitasid ju tahtevabadust.

Simmel⁶ ütleb, et vabadus on ikka vabadus millestki ja et seal, kus vabadust ei saa mõelda kui seotuse vastandit, seal puudub tal mõte. See on muidugi nii. Kuid selle väikese aabitsatõe alusel ei saa ümber lükata seda väidet, mis on üks kõige geniaalsemaid avastusi, mida filosoofiline mõte üldse on teinud, nimelt seda, et vabadus on paratamatus, millest ollakse teadlik. Simmeli definitsioon on liiga kitsas: see käib vaid välise kitsenduse puudumise kohta. Niikaua kui jutt on ainult säärastest kitsendustest, oleks vabaduse samastamine paratamatusega äärmiselt koomiline: varas ei ole vaba tõmbama teil taskust uut taskurätti, kui te takistate teda seda tegemast ja kuni ta ei ole teie vastupanust ühel või teisel viisil jagu saanud. Kuid peale selle elementaarse ja pealiskaudse vabaduse mõiste on olemas veel teine, võrratult sügavam vabaduse mõiste. Seda mõistet ei ole sugugi olemas inimeste jaoks, kes ei ole suutelised filosoofiliselt mõtlema, inimesed aga, kes on selliseks mõtlemiseks suutelised, jõuavad selle mõisteni ainult siis, kui neil õnnestub vabaneda dualismist ja mõista, et ühest küljest subjekti ja teisest küljest objekti vahel ei ole sugugi olemas seda kuristikku, mida oletavad dualistid.

Vene subjektivist vastandab meie kapitalistlikule realiteedile oma utoopilised ideaalid ning ei lähe sellisest vastandamisest kaugemale. Subjektivistid⁷ on vajunud dualismi rappa. Niinimetatud vene „õpilaste“⁸ ideaalid sarnlevad võrratult vähem kapitalistliku realiteediga kui subjektivistide ideaalid. Kuid sellest hoolimata oskasid „õpilased“ leida silla, mis ühendab realiteeti ideaalidega. „Õpilased“ on tõusnud monismi kõrgusteni. Nende arvates jõuab kapitalism oma arenemise käigus enese eitamiseni ja nende — vene, ja mitte üksnes vene, „õpilaste“ — ideaalide teostamiseni. See on ajalooline paratamatus. „Õpilane“ on üks selle paratamatuse tööriistu ning ei saa seda mitte olla nii oma ühiskondliku seisundi kui ka oma intellektuaalse ja moraalse iseloomu tõttu, mille see seisund on loonud. Seegi on üks paratamatuse külgi. Kui aga see ühiskondlik seisund on temas välja kujundanud just säärase iseloomu, ja mitte teist, siis ta mitte ainult on ning ei saa mitte-olla

paratamatuse tööriistaks, vaid ka kirklikult tahab ning ei saa mitte-tahta see olla. See on üks vabaduse külgi ja seejuures niisuguse vabaduse, mis on välja kasvanud paratamatusest või, õigemini ütelda, see on vabadus, mis on samastunud paratamatusega, see on paratamatus, mis on muutunud vabaduseks*. Selline vabadus on ka vabadus mingist kitsendusest; see on ka vastand mingile seotusele: sügavale haaravad definitsioonid ei lükka pealiskaudseid ümber, vaid, täiendades neid, säilitavad nad endas. Kuid missugusest kitsendusest, millisest seotusest võib siis juttu olla sel juhtumil? See on selge: sellest moraalsest kitsendusest, mis pidurdab nende inimeste energiat, kes ei ole vabanenud dualismist; sellest seotusest, mille all kannatavad inimesed, kes ei ole osanud heita silda üle kuristiku, mis lahutab ideaale realiteedist. Niikaua kui isiksus ei ole endale kätte võidelnud seda vabadust filosoofilise mõtlemise mehise pingutusega, ei kuulu ta veel täiesti iseenesele ja maksab oma moraalsete piinade näol häbistavat tribuuti selle vastandile — välisele paratamatusele. Seesama isiksus seevastu sünnib uuele, temale seni tundmatule täiele elule, niipea kui ta heidab endalt selle piinava ja häbistava kitsenduse ikke ja tema vaba tegevus on siis paratamatuse teadlik ja vaba avaldus**. Siis muutub isiksus suureks ühiskondlikuks jõuks ja siis juba miski ei saa takistada ega takistagi tal

Kurja ülekohut jumalast
saadetud piksena nuhtlemast...

* „Die Notwendigkeit wird nicht dadurch zur Freiheit, dass sie verschwindet, sondern dass nur ihre noch innere Identität manifestiert wird.“ Hegel, Wissenschaft der Logik. Nürnberg, 1816, Zweites Buch, S. 281. („Paratamatus ei muutu vabaduseks seetõttu, et ta ära kaob, vaid ainult seetõttu, et nende seni alles seesmine samasus ilmsiks tuleb.“ Toim. — Hegel, Teosed, kd. V, lk. 693, Sotsek-giz, 1937).

** Uhes teises kohas ütleb seesama vana Hegel väga ilusasti: „Die Freiheit ist dies, Nichts zu wollen als sich.“ Werke, B. 12, S. 98 (Philosophie der Religion). („Vabadus ei ole muud midagi, kui enese jaatamine.“ — Toim.)

Veel kord: tunnetamine, et teatav nähtus on absoluutselt paratamatu, võib vaid suurendada selle inimese energiat, kes sellele nähtusele kaasa tunneb ja kes peab ennast üheks jõuks nende jõudude hulgas, mis selle nähtuse esile kutsuvad. Kui säärane inimene, kes teab, et see nähtus on paratamatu, paneks käed rüppe, siis näitaks ta sellega, et ta ei oska hästi aritmeetikat. Tõepoolest, oletame, et nähtus **A** peab paratamatult saabuma, kui on olemas teatav summa eeltingimusi **S**. Te tõestasite mulle, et osa sellest summast on juba olemas, osa aga saab olema teataval ajal **T**. Kui olen selles veendunud, hüüatan mina — inimene, kes nähtusele **A** kaasa tunneb: „Kui tore!“ ja heidan magama kuni teie poolt ettekuulutatud sündmuse rõõmustava päevani. Mis siis juhtub? Siis juhtub järgmine lugu. Teie arvestuses kuulus summasse **S**, mis on vajalik nähtuse **A** toimumiseks, ka minu tegevus, mis võrdub, ütleme, **A**-ga. Et mina magan talveund, siis ei ole ajal **T** nähtuse **A** saabumist soodustavate eeltingimuste summa veel **S**, vaid **S**—**a**, mis muudab olukorda. Võib olla, et minu asemele astub mõni teine inimene, kes ka kaldus tegevusetusele, kuid keda mõjutab päästvalt minu apaatia halb eeskuju, mis teda äärmiselt pahandas. Sel korral asendub jõud **a** jõuga **b**, ja kui **a** ja **b** on võrdsed ($a=b$), siis **A** saabumist soodustavate eeltingimuste summa ja **S** on ikkagi võrdsed ja nähtus **A** toimub määratud ajal **T**.

Kui aga minu jõudu ei saa pidada nulliks, kui ma olen osav ja andekas töömees ja kui mind keegi ei ole asendanud, siis ei ole meil veel täit summat **S** ja nähtus **A** kas saabub hiljem, kui me oletasime, või mitte nii täies ulatuses, nagu me ootasime, või isegi ei toimu üldse. See on päevselge, ja kui ma sellest aru ei saa, kui ma arvan, et **S** jääb **S**-iks ka pärast minu reetmist, siis tuleb see ainuüksi sellest, et ma ei oska arvutada. Kas aga ainult mina ei oska arvutada? Teie, kes te mulle ennustasite, et summa **S** on tingimata olemas ajal **T**, ei näinud ette seda, et mina heidan otsekohe pärast teiega vestlemist magama; te olite veendunud, et mina jään lõpuni tubliks töömeheks; te pidasite kahtlast jõudu kindlaks jõuks. Järelikult arvutasite

ka teie halvasti. Oletame aga, et teie mitte milleski ei eksinud, et te võtsite kõik arvesse. Siis saab teie arvestus järgmise kuju: teie ütlete, et summa S on olemas ajal T . Sellesse eeltingimuste summasse kuulub negatiivse suurusena minu reetmine; sinna kuulub ka positiivse suurusena see ergutav mõju, mida avaldab vaimukindlatele inimestele veendumus selles, et nende püüded ja ideaalid on objektiivse paratamatuse subjektiivne avaldus. Sel juhul on summa S tõepoolest olemas teie poolt märgitud ajal, ja nähtus A toimub. See peaks olema selge. Kui see aga on selge, siis mispärast õieti viis mind segadusse mõte, et nähtus A on paratamatu? Miks mulle näis, et see mõte mõistab mind tegevusetusele? Miks ma seda mõtet läbi arutades ära unustasin kõige lihtsamad aritmeetika reeglid? Vististi seepärast, et minu kasvatusest tingituna oli minus juba olemas väga suur kalduvus tegevusetusele ja minu vestlus teiega oli selleks tilgaks, mis selle kiiduväärt kalduvuse karika üle ajas. Ja see ongi kõik. Paratamatuse tunnetus figureeris siin ainult selles mõttes, minu moraalse lodevuse ja kõlbmatuse ilmsikstuleku tõukejõu mõttes. Seda ei saa aga kuidagi pidada selle lodevuse põhjuseks: põhjus ei peitu selles tunnetuses, vaid minu kasvatuse tingimustes. Järelikult... järelikult on aritmeetika äärmiselt lugupidamist vääriv ja kasulik teadus, mille reegleid ei tohi unustada isegi härrad filosoofid ja — isegi eriti härrad filosoofid.

Aga kuidas mõjutab teatava nähtuse paratamatuse tunnetamine tarmukat inimest, kes sellele nähtusele kaasa ei tunne ja selle saabumisele vastu töötab? Siin on asi veidi teisiti. On väga võimalik, et see nõrgendab tema vastupanu energiat. Millal aga veenduvad teatava nähtuse vastased selle paratamatuses? See toimub siis, kui seda nähtust soodustavad asjaolud muutuvad väga rohkearvuliseks ja väga mõjusaks. Teatava nähtuse paratamatu saabumise tunnetamine selle vastaste poolt ja viimaste energia langus on vaid üks seda nähtust soodustavate tingimuste jõu avaldumisviise. Sellised avaldumisviisid kuuluvad omakorda nende soodustavate tingimuste hulka.

Kuid mitte kõikide teatava nähtuse vastaste vastupanu energia ei vähene. Mõnedel see energia nähtuse paratamatuse tunnetamise tõttu aina suureneb, muutudes meeleheite-energiaks. Ajalugu üldse ja Venemaa ajalugu eriti pakub paljugi õpetlikke näiteid seda liiki energia kohta. Loodame, et need lugejale ilma meie abita meelde tulevad.

Siinkohal hüüab meile vahele hr. Karejev⁹, kes küll ei jaga muidugi meie vaateid vabadusele ja paratamatusele ning kes pealegi heaks ei kiida meie armastust tarmukate inimeste „äärmuste“ vastu, kuid ikkagi heameelega tervitab meie ajakirja veergudel seda mõtet, et isiksus võib olla suureks ühiskondlikuks jõuks. „Ma olen seda ikka ütelnud!“ hüüatab lugupeetud professor rõõmuga. Ja see on õige. Hr. Karejev ja kõik subjektivistid on alati isiku osa ajaloos väga tähtsaks pidanud. Ja oli aeg, kus see tekitas sügava sümpaatiatunde nende vastu eesrindliku noorsoo hulgas, kes tundis tungi asuda õilsale tööle üldsuse kasuks ja kes loomulikult kaldus seetõttu kõrgelt hindama isikliku algatuse tähtsust. Kuid õigupoolest ei ole subjektivistid kunagi osanud isiku osa küsimust ajaloos mitte ainult lahendada, vaid isegi õigesti üles seada. Nad vastandasid „kriitiliselt mõtleivate isiksuste“ tegevuse ühiskondlik-ajalooliste arenemise seaduste toimele ja löid seega nagu mingi tegurite teooria uue variandi: kriitiliselt mõtlevad isiksused olid ajaloolise arenemise üheks teguriks, selle teiseks teguriks aga olid selle arenemise enese seadused. Tulemuseks oli täielik absurdus, millega võis leppida ainult seni, kui aktiivsete „isiksuste“ tähelepanu oli koondunud tegeliku elu päevasündmustele ja kuni neil seepärast ei olnud aega tegemist teha filosoofiliste küsimustega. Kuid sest ajast peale, kui kaheksakümnendatel aastatel saabunud vaikne aeg andis tahtmatult mahti filosoofiliseks mõtiskluseks neile, kes olid suutelised mõtlema, hakkas subjektivistide õpetus igast õmblusest käriseb ja isegi täiesti lagunema, nagu Akaki Akakijevitši kuulus sinel. Mitte mingid paigad ei suutnud asja parandada ja mõtlejad inimesed hakkasid üksteise järel ennast lahti ütlema subjektivismist kui ilmselt ja täiesti paikapidamatust õpetusest. Aga reaktsioon selle

õpetuse vastu, nagu säära-stel puhkudel ikka, viis mõned selle õpetuse vastased teise äärmusse. Kui mõned subjektivistid, püüdes „isiksusele“ ajaloos võimalikult suurt osatähtsust anda, keeldusid tunnustamast inimsoo ajaloolist arenemist seaduspäraseks protsessiks, siis mõned nende uusimaist vastastest, püüdes võimalikult tugevasti rõhutada selle arenemise seaduspära-st iseloomu, olid nähtavasti valmis unustama, et ajalugu teevad inimesed ja et isikute tegevusel on selles seepära-st paratamatult oma jagu tähtsust. Nad tunnistasid isiku *quantité négligeable*’iks*. Teoreetiliselt on selline äärmus niisama lubamatu nagu toogi, milleni jõudsid kõige ägedamad subjektivistid. Teesi ohverdamine anti-teesile on niisama põhjendamatu nagu antiteesi unustamine teesi kasuks. Õige seisukoha leiame ainult siis, kui me oskame neis mõlemas peituvad tõeterad ühendada sünteesis**.

IV

Meid on see probleem juba ammu gi huvitanud ja meil oli juba ammu soov paluda lugejat asuda selle kallale koos meiega. Kuid meid hoidis tagasi teatav kartus: me arvasime, et vahest on meie lugejad selle probleemi juba lahendanud ja meie ettepanek on hiljaks jäänud. Nüüd meil seda kartust enam ei ole. Meid päästsid sellest saksa ajaloolased. Me ütleme seda tõsiselt. Asi seisab selles, et viimasel ajal toimus saksa ajaloolaste keskel kaunis äge vaidlus suurte inimeste üle ajaloos. Ühed kaldusid säära-ste inimeste poliitilises tegevuses nägema ajaloolise arenemise peamist ning peaaegu ainukest vedru, teised aga kinnitasid, et selline vaade on ühekülgne ja et ajalooteadus peab silmas pidama mitte ainult suurte inimeste tegevust ja mitte ainult poliitilist ajalugu, vaid üldse ajaloolist elu tervikuna (das Ganze des geschichtlichen Lebens). Selle

* Miski ei vääri tähelepanu. Toim.

** Püüdmises sünteesisle on meist ette jõudnud seesama hr. Karejev. Kuid kahjuks ei ole ta jõudnud kaugemale tolle tõe tunnetamisest, et inimene koosneb ihust ja hingest.

viimase voolu esindajana astus üles Karl Lamprecht¹⁰, „Saksa rahva ajaloo“, hr. P. Nikolajevi poolt vene keelde tõlgitud teose autor. Vastased süüdistasid Lamprechtit „kollektivismis“ ja materialismis, teda — *horribile dictu!** — pandi isegi ühele pulgale „sotsiaaldemokraatlike ateistidega“, nagu ta ise vaidluse lõpul väljendas. Kui me tutvusime tema vaadetega, siis nägime, et vaese õpetlase vastu tõstetud süüdistused olid täiesti põhjendamatud. Uhtlasi me veendusime, et tänapäeva saksa ajaloolased ei ole suutelised lahendama isiku osa küsimust ajaloos. Siis pidasime endid õigustatuks oletama, et see küsimus on tänini lahendamata ka mõnedel vene lugejatel ja et selle puhul on praegugi veel võimalik ütelda midagi teoreetiliselt ja praktiliselt teataval määral huvitavat.

Lamprecht on kogunud terve kollektsiooni (eine artige Sammlung — nagu ta ise ütleb) silmapaistvate riigimeeste vaateid selle kohta, millises vahekorras oli nende eneste tegevus tolle ajaloolise miljöoga, milles see toimus; oma poleemikas aga on Lamprecht tänini piirdunud viidetega mõnedele Bismarcki kõnedele ja arvamustele. Ta tsiteerib järgnevaid raudse kantsleri poolt 16. aprillil 1869. aastal Põhja-Saksa riigipäeval öeldud sõnu: „Meie, minu härrad, ei saa ignoreerida ajaloolist minevikku ega luua tulevikku. Tahaksin teid hoida selle eksi arvamuse eest, mille tõttu inimesed seavad oma ajanäitajad ette, kujutledes, et nad sellega aja voolu kiirendavad. Harilikult ülehinnatakse tublisti minu mõju nendele sündmustele, millele ma toetusin oma tegevuses, kuid siiski ei tule kellelegi mõttesse nõuda minult, et mina teeks in ajalugu.“ Seda ma ei saaks isegi koos teiega, kuigi me üheskoos võiksimme vastu panna kogu maailmale. Kuid me ei saa teha ajalugu; me peame ootama, kuni seda tehakse. Me ei kiirenda puuviljade valmimist sellega, et asetame nende alla lambi; kui me aga nopime need toorelt, siis ainult takistame nende kasvamist ja rikume neid.“ Tuginedes Joly sõnadele, tsiteerib Lamprecht ka arvamusi, mida Bismarck korduvalt oli avaldanud Prantsuse-Preisi sõja ajal. Nende

* Kõle ütelda! Toim.

üldmõte on jällegi see, et „me ei saa teha suuri ajaloolisi sündmusi, vaid peame arvestama asjade loomulikkude käiku ja piirduma sellega, et kindlustame endile selle, mis on juba küpseks saanud“. Lamprecht näeb selles sügavat ja täielikku tõtt. Tema arvates ei saa tänapäeva ajaloolane arvata teisiti, kui ta vaid oskab vaadata sündmuste põhja ning ei piira oma vaatevälja liiga lühikese ajajärguga. Kas oleks saanud Bismarcki Saksamaa tagasi viia naturaalmajandusele? See oleks olnud tal võimatu isegi tol ajal, kui ta oli oma võimu tipul. Üldised ajaloolised tingimused on tugevamad kui kõige võimsamad isikud. Suurmehele on tema ajastu üldine iseloom „empiirilisel antud paratamatuse“.

Nii arutleb Lamprecht, nimetades oma vaadet universaalseks. Ei ole raske märgata selle „universaalse“ vaate nõrka külge. Lamprecht poolt tsiteeritud Bismarcki arvamused on väga huvitavad psühholoogilise dokumendina. Võib ju mitte rahul olla endise Saksa riigikantsleri tegevusega, kuid ei saa ütelda, et see oleks olnud tühine, et Bismarcki oleks iseloomustanud „kvietism“. See oli ju tema, kelle kohta Lassalle ütles: „Reaktsiooni teenrid pole ilusate sõnade tegijad, kuid annaks jumal, et progressil oleks rohkem selliseid teenreid.“ Ja just see mees, kes mõnigi kord ilmutas tõesti raudset energiat, pidas ennast täiesti jõuetuks sündmuste loomuliku käigu ees, ilmselt nähes eneses ajaloolise arenemise lihtsat tööriista; see näitab veel kord, et võib näha asju paratamatuse valguses ja samal ajal olla väga energiline tegelane. Kuid ainult ses suhtes ongi Bismarcki arvamused huvitavad; neid ei saa aga pidada vastuseks isiku osa küsimusele ajaloos. Bismarcki sõnade järgi toimuvad sündmused iseendast, meie aga võime vaid kindlustada endi jaoks seda, mis nad ette valmistavad. Kuid iga „kindlustamise“ akt on ju ka ajalooline sündmus: mille poolest siis seda laadi sündmused erinevad nendest, mis toimuvad iseenesest? Tegelikult on peaaegu iga ajalooline sündmus ühtaegu nii eelneva arenemisega juba küpseks saanud vilja kellelegi „kindlustamine“ kui ka üks lüli selles sündmuste ahelas, mis valmistavad ette tulevast vilja. Kuidas saab siis „kindlustamise“ akte sündmuste loomulikule käigule vastu seada?

Bismarck tahtis nähtavasti ütelda, et ajalooliselt tegutsevad isikud ja isikute rühmad ei ole kunagi olnud ega saa iialgi³ olla kõikvõimsad. Selles pole muidugi vähimatki kahtlust. Kuid meie tahaksime siiski teada, millest siis oleneb nende isikute — muidugi kaugeltki mitte kõikvõimas — jõud; millistel asjaoludel see kasvab ja millistel kahaneb. Neile küsimustele ei anna vastust ei Bismarck ega ka tema sõnu tsiteeriv „universaalse“ ajaloovaate õpetatud kaitsja.

Tõsi küll, Lamprechtil esineb ka veenvamaid tsitaate^{*}. Näiteks toob ta ära ühe kõige silmapaistvama moodsa prantsuse ajalooteaduse esindaja Monod' järgmised sõnad: „Ajalooolased on liiga harjunud tähele panema ainult inimeste tegevuse säravaid, kõlavaid ning efemeerseid avaldusi, suuri sündmusi ja suuri inimesi, selle asemel et kujutada majanduslike tingimuste ja sotsiaalsete institutsioonide suuri ja aeglasi liikumisi, mis on inimsoo arenemise tõepoolest huvitav ja püsiv osa, see osa, mille teataval määral võib seadusteks kokku võtta ja mis teatava piirini on täpselt analüüsitav. Tõepoolest, tähtsad sündmused ja isikud on nimelt tähtsad kui mainitud arenemise mitmesuguste momentide märgid ja sümbolid. Enamik ajaloolisteks nimetatud sündmusi on aga tõelise ajaloo samas vahekorras nagu sügava ja alalise tõusu ja mõõna liikumine nende lainetega, mis tekivad merepinnal, säravad hetkeks ereda valguse helgiga, siis aga purunevad vastu liivast kallast, jätnud enesest järele mitte kui midagi.“ Lamprecht ütleb, et ta on valmis igale neist Monod' sõnadest alla kirjutama. Teatavasti ei armasta saksa õpetlased nõus olla prantsuse omadega ja prantsuse õpetlased sakslastega. Seepärast kriipsutas belgia ajaloolane Pirenne ajakirjas „Revue historique“ erilise heameelega alla Monod' ajaloovaadete ühtumist Lamprechti vaadetega. „See üksmeel on väga tähendusrikas,“ ütles ta. „See nähtavasti näitab, et tulevik kuulub uutele ajaloovaadetele.“

* Jättes kõrvale Lamprechti teised ajaloo filosoofilised artiklid peame me siin ja pidasime varem silmas tema artiklit: „Der Ausgang des Geschichtswissenschaftlichen Kampfes“, „Die Zukunft“, 1897, nr. 44.

Meie ei jaga Pirenne'i meeldivaid lootusi. Tulevik ei saa kuuluda segastele ja ebamäärastele vaadetele, sellised aga on just Monod' ja eriti Lamprechti vaated. Tuleb muidugi tervitada seda voolu, mis tunnistab ajalooteaduse tähtsaimaks ülesandeks ühiskondlike institutsioonide ja majanduslike tingimuste uurimise. See teadus teeb suure edusammu, kui see vool temas lõplikult kindlaks kujuneb. Kuid, esiteks, Pirenne eksib, kui ta peab seda voolu uueks. See vool tekkis ajalooteaduses juba XIX sajandi kahekümnendail aastail: Guizot, Mignet, Augustin Thierry ja pärastpoole Tocqueville ning mõned teised olid selle voolu hiilgavad ja järjekindlad esindajad. Monod' ja Lamprechti vaated on vaid nõrk koopia vanast, kuid väga suurepärasest originaalist. Teiseks: nii sügavad kui Guizot', Mignet' ja teiste prantsuse ajaloolaste vaated olidki oma aja kohta, jäi neis siiski palju selgusetuks. Neis ei leidu täielikku ja täpset vastust küsimusele isikute osast ajaloos. Kuid ajalooteadus peab küll kindlasti selle küsimuse lahendama, kui tema esindajatele üldse on määratud vabaneda ühekülgsest vaatest oma ainele. Tulevik kuulub sellele koolile, kes annab muu hulgas parima lahenduse ka sellele küsimusele.

Guizot', Mignet' ja teiste selle voolu ajaloolaste vaated tekkisid reaktsioonina kaheksateistkümnenda sajandi ajaloo-vaadetele ja on nende antiteesiks. Kaheksateistkümnendal sajandil seletasid ajaloo filosoofiaga tegelevad inimesed kõike isikute teadliku tegevusega. Erandeid üldisest reeglist oli, tõsi küll, ka tol ajal: näiteks oli Vico, Montesquieu ja Herderi¹¹ ajaloo filosoofiline vaateväli hoopis avaram. Kuid me ei kõnele eranditest; rõhuv enamik kaheksateistkümnenda sajandi mõtlejaid vaatas ajaloole just nii, nagu me ütlesime. Selles mõttes on väga huvitav praegusel ajal lugeda, näiteks, Mably¹² ajaloolisi teoseid. Mably järgi tuleb välja, et Minos oli see, kes tervenisti lõi kreetalaste sotsiaalpoliitilise elu ja kombed, kuna Lykurgos osutas samasuguse teene Spartale. Kui spartalased „põlgasid“ materiaalsest rikkust, siis olid nad selle eest tänu võlgu just Lykurgosele,

kes „laskus, nii-ütelda, alla oma kaaskodanike südame põhja ja lämmatas seal rikkusearmastuse eod“ (*descendit pour ainsi dire jusque dans le fond du coeur des citoyens etc.*)*. Kui aga spartalased pärastpoole lahkusid nendele targa Lykurgose poolt kättenäidatud teelt, siis oli selles süüdi Lysandros, kes veenis neid selles, et „uus aeg ja uus olukord nõuavad neilt uusi reegleid ja uut poliitikat“ **. Sellise vaatenurga all kirjapandud ajaloolistel uurimustel oli vähe ühist teadusega ja neid kirjutati, nagu jutlusi, ainult selle „moraaliõppuse“ pärast, mida nendest arvati saavat. Selliste vaadete vastu astusidki üles restauratsiooniaja prantsuse ajaloolased¹³. Pärast XVIII sajandi lõpu vapustavaid sündmusi oli juba täiesti võimatu arvata, et ajalugu teevad enam-vähem silmapaistvad ja enam-vähem õilsad ja haritud isikud, kes oma äranägemist mööda sisendavad harimatule, kuid kuulekale massile need või teised tunded ja arusaamad. Pealegi riivas säärane ajaloofilosoofia kodanluse teoreetikute plebeilist uhkust. Siin avaldasid oma mõju needsamad tunded, mis juba XVIII sajandil olid nähtavale tulnud kodanliku draama tekkimisel. Võitluses vanade ajaloovaadete vastu kasutas Thierry muide samu argumente, mida Beaumarchais¹⁴ ja mõned teised olid esitanud vana esteetika vastu ***. Pealegi olid tormid, mis Prantsusmaa alles hiljuti oli üle elanud, väga selgesti näidanud, et ajalooliste sündmuste käiku ei määra kaugeitki ainuüksi inimeste teadlikud teod; juba see asjaolu üksi pidi viima mõttele, et need sündmused toimuvad mingisuguse varjatud paratamatuse mõjul, mis toimib pimedalt nagu looduse stiihilised jõud, kuid teatavate vääramatute seaduste kohaselt. Äärmiselt tähelepanuväärne — kuigi meie teada tänini veel mitte kellegi poolt mainitud — on see fakt, et restauratsiooniaja prantsuse ajaloolased viisid läbi uued vaated ajaloole kui seaduspärasele protsessile kõige järjekindlamalt just Prantsuse revolüt-

* Vt. Oeuvres, complètes de l'abbé de Mably, Londres 1789, tome quatrième, p. 3, 14—22, 34 et 192.

** Vt. sealsamas, lk. 109.

*** Võrdle tema esimest kirja „Prantsuse ajaloo“ üle Beaumarchais' „Essai sur le genre dramatique sérieux“a tema Oeuvres complètes esimeses köites.

sioonile pühendatud teostes. Sellised olid muuseas Mignet' ja Thiers'i teosed. Chateaubriand nimetas uut ajalooteaduse kooli fatalistikuks. Formuleerides ülesandeid, mida see kool esitas uurijale, ütles ta: „See süsteem nõuab, et ajaloolane jutustaks ka kõige koledamatest kuritegudest ilma indignatsioonita, kõige ülevamatest voorustest ilma sümpaatiata ja näeks oma jäise pilguga ühiskonna elus vaid vääramatute seaduste nähtumust, seaduste, millede jõul iga nähtus toimub just nii, nagu see paratamatult pidigi toimuma.“* See ei ole muidugi õige. Uus kool ei nõudnud sugugi ajaloolaselt tundetust. Augustin Thierry ütles isegi otseselt, et poliitilised kired, teritades uurija mõistust, võivad olla võimsaks tõe avastamise abinõuks.** Ja tarvitseb vaid pisut tutvuda Guizot', Thiers'i ja Mignet' ajalooliste teostega, et näha, et need autorid väga sügavalt kaasa tundsid kodanlusele nii tema võitluses ilmaliku ja vaimuliku aristokraatia vastu kui ka tema püüetes maha suruda tekkiva proletariaadi nõudeid. Kuid vaieldamatu on järgmine asjaolu: uus ajalooteaduse kool tekkis XIX sajandi kahekümnendail aastail, s. t. ajal, kus aristokraatia oli kodanluse poolt juba võidetud, kuigi ta katsus oma vanadest privileegidest veel midagi taastada. Kõigis uue kooli ajaloolaste arutlustes peegeldus nende klassi uhke võiduteadvus. Et aga kodanlus ei ole kunagi hiilanud rüütellikult rafineeritud tunnete poolest, siis ka tema õpetlaste arutlustes tuli mõnikord kuuldavale julm suhtumine võidetuile. „*Le plus fort absorbe le plus faible*,“ ütleb Guizot ühes oma poleemilises brošüüris, „*cela est de droit*“. (Tugevam neelab ära nõrgema, ja tal on selleks õigus.) Mitte vähem julm on tema suhtumine tööliklassile. See julmus, mis ajuti omandas külma tundetuse kuju, vedaski Chateaubriand'i eksiteele. Peale selle ei olnud tol ajal veel täiesti selge, kuidas tuleb aru saada ajaloolise arenemise seaduspärasusest. Ja lõppeks võis uus kool paista fatalistikuna just seepärast, et, püüdes kindla jalaga seadus-

* Oeuvres complètes de Chateaubriand, Paris 1860, t. VII, p. 58. Soovitame lugejail pöörata tähelepanu ka järgnevale leheküljele; võiks arvata, et selle on kirjutanud hr. Nik. Mihhailovski.

** Vt. teose „*Récits des temps Mérovingiens*“, Paris, 1840, lisa lk. 72: *Considérations sur l'histoire de France*.

pärasuse vaatekohale asuda, tegi ta vähe tegemist suurte ajalooliste isikutega.* Sellega oli raske leppida inimestel, keda oli kasvatatud kaheksateistkümnenda sajandi ajaloo-ideedel. Uute ajaloolaste pihta hakkas igalt poolt sadama vastuväiteid, ja siis puhkes vaidlus, mis, nagu nägime, ei ole veel praegugi lõppenud.

Jaanuaris a. 1826 kirjutas Sainte-Beuve¹⁵ ajakirjas „Globe“ Thiers'i** „Prantsuse revolutsiooni ajaloo“ viienda ja kuuenda köite ilmumise puhul: „Igal antud momendil võib inimene oma tahte järsu otsusega viia sündmuste käiku sisse uue, ootamatu ja muutliku jõu, mis on suuteline andma sellele käigule teise suuna, mida ennast aga ei saa mõõta tema muutlikkuse tõttu.“

Ei tule mõelda, nagu oleks Sainte-Beuve arvanud, et inimese tahte „järsud otsused“ tekivad ilma mingi põhjusteta. Ei, see oleks olnud liiga naiivne. Ta vaid väitis, et ühiskonna elus enam-vähem tähtsat osa etendava inimese intellektuaalsed ja moraalsed omadused, tema anded, teadmised, tema otsustamisvõime või otsustamisvõimetus, julgus või argus jne. jne. peavad märgatavat mõju avaldama sündmuste käigule ja lõpptulemusele, neid omadusi aga ei saa ju seletada ainult rahva arenemise üldiste seadustega: alati kujunevad need omadused välja tunduval määral selle mõjul, mida võib nimetada eraelu juhuslikkuseks. Toome mõned näited selle muide nendetagi selge mõtte illustreerimiseks.

* Mignet' „Prantsuse revolutsiooni ajaloo“ 3. trüki puhul kirjutatud artiklis iseloomustas Sainte-Beuve selle ajaloolase suhtumist isikutele järgnevalt: „*A la vue des vastes et profondes émotions populaires qu'il avait à décrire, au spectacle de l'impuissance et du néant où tombent les plus sublimes génies, les vertus les plus saintes, alors que les masses se soulèvent, il s'est pris de pitié pour les individus, n'a vu en eux pris isolement que faiblesse et ne leur a reconnu d'action efficace, que dans leur union avec la multitude.*“ („Silme ees laialdased ja sügavad rahva rahutused, mida tal tuli kirjeldada, ja nähes seda võimetust ja jõuetust, millesse langesid kõige ülevamad geeniused, kõige pühamate vooruste kandjad siis, kui tõusid üles rahvamassid, haaras teda põlglik haletsus isikute vastu, ei näinud ta neis üksikult võetuna midagi peale jõuetuse ja tunnistas nad suutelisteks tõhusatele tegudele vaid ühenduses massidega.“ Toim.)

** Kõigis eelmistes trükkides eksikombel: Mignet. Plehhanovi käsi-kirjas: Thiers. Toim.

Austria pärilussõjas¹⁶ saavutasid Prantsuse sõjaväed mitu hiilgavat võitu ja Prantsusmaa oleks nähtavasti võinud saavutada Austrialt kaunis suure maa-ala loovutamise praeguses Belgias; kuid Louis XV ei nõudnud seda loovutamist, sest ta ei sõdinud, nagu ta ise ütles, kui kaupmees, vaid kui kuningas, ja Aacheni rahu ei andnud prantslastele mitte midagi¹⁷; oleks aga Louis XV olnud teissugune iseloom, siis oleks Prantsusmaa territoorium võib-olla suurenenud, mille tagajärjel oleks teataval määral muutunud tema majandusliku ja poliitilise arenemise käik.

Seitsmeaastast sõda¹⁸ pidas Prantsusmaa teatavasti juba Austriaga liidus. Räägitakse, et selle liidu sõlmimiseks olevat suurel määral kaasa aidanud proua Pompadour¹⁹, kes olnud väga meelitatud sellest, et uhke Maria-Theresia nimetas teda oma kirjas temale oma nõoks või oma kalliks sõbratariks (*bien bonne amie*). Seepärast võib ütelda, et kui Louis XV oleksid olnud rangemad elukombed või kui ta oleks vähem alistunud oma favoriitide mõjule, siis ei oleks proua Pompadour saanud avaldada nii suurt mõju sündmuste käigule ja need oleksid võtnud teissuguse pöörde.

Edasi. Seitsmeaastane sõda oli Prantsusmaale õnnetu: tema kindralid said mitmel korral kõige häbistavamalt lüüa. Üldse käitusid need kindralid enam kui imelikult: Richelieu tegeles röövimisega, Soubise ja Broglie aga takistasid alatasa teineteist. Kui Broglie ründas vaenlast Fillinghauseni juures, kuulis näiteks Soubise suurtükipauke, aga ei läinud oma kolleegile appi, nagu oli kokku lepitud ja nagu ta kahtlemata oleks pidanud tegema, ja Broglie oli sunnitud taganema.* Äärmiselt andetut Soubise'i protežeeris seesama proua Pompadour. Ja võib jällegi ütelda, et kui Louis XV oleks olnud vähem himur või kui tema favoriit ei oleks end seganud poliitikasse, siis ei oleks sündmused Prantsusmaale nii ebasoodsaks kujunenud.

Prantsuse ajaloolased ütlevad, et Prantsusmaal ei olnud tarviski sõdida Euroopa kontinendil, vaid et ta oleks pida-

* Mõned ajaloolased, muide, ütlevad, et süüdi ei olnud Soubise, vaid Broglie, kes ei hakanud ootama oma kolleegi, tahtmata jagada temaga võidu kuulsust. Meie jaoks ei ole sel mingit tähtsust, sest see ei muuda põrmugi asja.

nud keskendama kogu oma jõu merele, et kaitsta oma asu-
maid Inglismaa kallalekippumise eest. Kui ta aga talitas
teisiti, siis oli siingi süüdi vältimatu proua Pompadour, kes
tahtis „oma kallile sõbratarile“ Maria-Theresiale meelt-
mööda olla. Seitsmeaastase sõja tagajärjel kaotas Prantsus-
maa oma parimad asumaad, mis kahtlemata tublisti mõju-
tas tema majanduslike suhete arenemist. Naiselik edevus
esineb meile siin majandusliku arenemise mõjusa „teguri“
osas.

Kas on tarvis tuua teisi näiteid? Toome veel ühe, vahest
ehk kõige rabavama. Sama seitsmeaastase sõja ajal,
1761. a. augustis, piirasid Vene vägedega Sileesias ühine-
nud Austria väed Striegau juures Friedrichi ümber. Vi-
imase seisukord oli meeleheitlik, kuid liitlased viivitasid
pealetungiga ja kindral Buturlin läks pärast 20-päevast
vaenlase vastas seismist Sileesiast isegi hoopis minema,
jättes sinna vaid väikese osa oma jõududest Austria kind-
rali Laudoni toetuseks. Laudon vallutas Schweidnitzi, mille
läheduses seisis Friedrich, kuid sel edul oli vähe tähtsust.
Kui aga Buturlinil oleks olnud otsustusvõimelisem iseloom?
Kui liitlased oleksid rünnanud Friedrichi, andmata talle
võimalust kindlustuda oma laagris? Väga võimalik, et nad
oleksid teda hävitavalt löönud ja ta oleks pidanud alis-
tuma kõigile võitjate nõudmistele. Ja see juhtus vaevalt
mõni kuu enne seda, kui uus juhuslik sündmus, keisrinna
Jelizaveta surm, muutis ühtäkki olukorda tublisti Fried-
richi kasuks. Tekib küsimus, mis oleks olnud siis, kui Bu-
turlinil oleks olnud rohkem otsustusvõimet või kui tema
kohal oleks olnud Suvorovi-taoline mees?

Ajaloolaste-„fatalistide“ vaateid analüüsid esile Sainte-
Beuve esile veel teise argumendi, millele tuleb ka tähele-
panu pöörata. Meie poolt juba tsiteeritud artiklis Mignet
„Prantsuse revolutsiooni ajaloo“ kohta püüdis ta tõestada,
et Prantsuse revolutsiooni käik ja lõpptulemus olid tingi-
tud mitte ainult nendest üldistest põhjustest, mis selle esile
kutsusid, ja mitte ainult neist kirgedest, mille see oma-
korda esile kutsus, vaid ka hulgast pisiasjadest, mis uurija
silmast mööda libisevad ja mis ei kuulugi ühiskondlike
nähtuste hulka sõna tavalises mõttes. Ta kirjutab: „Sel ajal,
kui olid tegevad need (üldised) põhjused ja need (viimas-

test esile kutsutud) kired, ei olnud ka looduse füüsilised ja füsioloogilised jõud tegevuseta: kivi allus endiselt raskustungile, veri soontes ei lakanud ringlemast. Kas tõesti ei oleks muutunud sündmuste käik, kui näiteks Mirabeau ei oleks surnud palavikku; kui rabandus või katusetult juhuslikult langev kivi oleks surmanud Robespierre'i; kui kuul oleks tabanud Bonaparte'i? Kas te tõesti julgete kinnitada, et sündmuste lõpptulemus oleks siis olnud seesama? Nende minu poolt näiteks toodute taoliste juhuslike sündmuste küllaldase hulga korral oleks see võinud olla täiesti vastupidine sellele, mis teie arvates oli paratamatu. Mul aga on õigus oletada selliseid juhuslikke sündmusi, sest neid ei tee võimatuks ei revolutsiooni üldised põhjused ega neist üldistest põhjustest tekkinud kired." Edasi toob Sainte-Beuve tuntud aforismi, et ajalugu oleks läinud hoopis teisiti, kui Kleopatra nina oleks olnud pisut lühem, ja lõppeks, tunnustades, et Mignet' vaate kaitseks võib ütelda väga palju, märgib ta veel kord ära, milles seisvat selle autori viga: Mignet kirjutavat ainult üldiste põhjuste toime arvele need tulemused, millede tekkimisele aitas kaasa ka hulk teisi, väikesi, varjatud ja tajumatuid põhjusi; tema range mõistus nagu ei tahtvat tunnustada selle olemasolu, milles ta ei näe kindlat korda ja seaduspärasust.

VI

Ons need Sainte-Beuve'i vastuväited põhjendatud? Pais-
tab, et neis leidub teatav osa tõtt. Kuid milline just? Et
seda kindlaks teha, arutame kõigepealt läbi selle mõtte,
et inimene võib „oma tahte järsu otsusega“ viia sündmuste
käiku uue jõu, mis suudab seda käiku tunduvalt muuta.
Me tõime mõned näited, mis meie arvates hästi seda mõtet
selgitavad. Mõtleme nende näidete üle sügavamalt järele.

Üldiselt on teada, et Louis XV valitsemise ajal sõjaasjan-
dus Prantsusmaal ikka rohkem ja rohkem langes. Seitsme-
aastase sõja ajal, nagu tähendab Henri Martin, meenuta-
sid Prantsuse sõjaväed, kelledega käis alati kaasas hulk
avalikke naisi, kaubitsejaid ja teenreid ning kus voori-
hobuseid oli ratsahobustest kolm korda rohkem, pigem

Dareiose ja Xerxese jõuke kui Turenne'i²⁰ ja Gustav-Adolfi armeesid.* Archenholz ütleb oma selle sõja ajaloos, et prantsuse ohvitserid, kes olid määratud vahikorda, lahkusid tihtipeale neile usaldatud vahipostilt, minnes kuhugi naabrusse tantsupeole, ja täitsid ülemuse käske ainult siis, kui leidsid selle olevat vajaliku ja mitte tülika. Sõjaasjanduse selline haletsemisväärne seisukord oli tingitud aadliseisuse mandumisest, kelle käes aga olid endiselt kõrgemad ametikohad armees, ja kogu „vana korra“, oma hävimisele kiiresti vastu mineva korra üldisest desorganisatsioonist. Ainuüksi neist üldistest põhjendustest piisas täiesti selleks, et anda Seitsmeaastasele sõjale Prantsusmaa jaoks ebasoodus pöörak. Kuid kahtlemata ka Soubise'i taoliste kindralite andetus suurendas veel rohkem Prantsuse armee šansse üldistest põhjustest tingitud ebaedule. Et aga Soubise püsis oma kohal tänu proua Pompadourile, siis tuleb tunnustada, et edev markiis oli üks neid „tegu-reid“, mis tunduvalt tugevdasid üldiste põhjuste Prantsusmaale ebasoodsat mõju olukorrale Seitsmeaastase sõja ajal.

Markiis de Pompadour oli vägev mitte oma jõu, vaid tema tahtele alistunud kuninga võimu tõttu. Kas võib aga ütelda, et ühiskondlike suhete arenemise üldise käigu järgi Prantsusmaal Louis XV iseloom pidi just tingimata olema selline, nagu see oli? Ei, sama sündmuste käigu juures oleks võinud tema asemel olla ka naistesse teisiti suhtuv kuningas. Sainte-Beuve ütleks, et selleks oleks piisanud varjatud ja tajumatute füsioloogiliste põhjuste mõjust. Ja tal oleks õigus. Kui see aga nii on, siis tuleb välja, et need varjatud füsioloogilised põhjused, olles avaldanud mõju Seitsmeaastase sõja käigule ja lõpptulemusele, mõjutasid sellega ühtlasi ka Prantsusmaa edasist arenemist, mis oleks toimunud teisiti, kui Prantsusmaa Seitsmeaastases sõjas ei oleks kaotanud suuremat osa oma asumaist. Tekib küsimus, kas see järeldus ei ole vastuolus ühiskonna arenemise seaduspärasuse mõistega?

Ei, sugugi mitte. Nii kindel kui ongi isiklike omaduste mõju eeltoodud juhtumitel, niisama kindel on ka see, et see

* „Histoire de France“, 4-ème édition, t. XV, p. 520—521.

võis toimuda ainult kõnesolevail ühiskondlikel tingimustel. Pärast lahingut Rossbachi juures olid prantslased kole pahased Soubise'i soosija peale. Ta sai iga päev hulga anonüümkirju täis ähvardusi ja solvamisi. See rikkus väga kõvasti proua Pompadouri meelerahu; ta hakkas unepuuduse all kannatama.* Kuid ta jätkas siiski Soubise'i toetamist. Ühes oma 1762. aastal kirjutatud kirjas teeb ta küll Soubise'ile märkuse, et see ei olla tema peale pandud lootusi õigustanud, lisab aga kohe juurde: „Kuid ärge kartke midagi; ma seisan Teie huvide eest ja püüan kuningat Teiega leppima panna“**. Nagu näete, ei andnud ta avalikule arvamusele järele. Mispärast aga ei andnud? Vististi seepärast, et tollaegsel prantsuse ühiskonnal ei olnud võimalust teda järeleandmisele sundida. Mispärast aga tollaegne prantsuse ühiskond ei saanud seda teha? Teda takistas selles tema organisatsioon, mis omakorda olenes tollaegsete ühiskondlike jõudude vahekorra Prantsusmaal. Järelikult, nende jõudude vahekorraga seletub lõppeks asjaolu, et Louis XV iseloom ja tema favoriitide tujud said avaldada nii kurba mõju Prantsusmaa saatusele. Sest kui nõrk naissoo suhtes ei oleks olnud kuningas, vaid mõni kuninga kokk või tallipoiss, siis ei oleks sel olnud mingit ajaloolist tähtsust. On selge, et asi ei seisa siin nõrkuses, vaid nõrga isiku ühiskondlikus seisundis. Lugeja muidugi mõistab, et see arutus on rakendatav ka kõigi teiste ülaltoodud näidete puhul. Neis arutlustes tuleb ainult muuta see, mis kuulub muutmisele, näiteks Prantsusmaa asemele panna Venemaa, Soubise'i asemele Buturlin jne. Seepärast ei hakka me neid arutlusi kordama.

Selgub, et teatavate iseärasuste tõttu oma iseloomus võivad isikud mõjutada ühiskonna saatust. Mõnikord on nende mõju isegi väga suur, aga nii selle mõju võimalikkus ise kui ka selle mõju ulatus on tingitud ühiskonna organisatsioonist, ühiskonna jõudude vahekorra. Isik oma iseloomuga on ühiskondliku arenemise „teguriks“ ainult seal, ainult siis ja ainult niivõrd, kus, kui ja kuivõrd tal seda lubavad ühiskondlikud suhted.

Meile võidakse ütelda, et isiku mõju suurus oleneb ka

* Vt. „Memoires de madame du Hausset“, Paris 1824, p. 181.

** „Lettres de la marquise de Pompadour“, Londres 1772, t. I.

isiku annetest. Me oleme sellega nõus. Kuid isiku anded saavad avalduda ainult siis, kui tal on selleks vajalik seisund ühiskonnas. Mispärast võis Prantsusmaa saatus sattuda inimese kätte, kel puudus igasugune võime ja tahtmine ühiskonna teenimiseks? Seepärast, et niisugune oli selle maa ühiskondlik organisatsioon. See organisatsioon määrabki igal ajajärgul need osad — ja järelikult ka selle ühiskondliku tähtsuse —, mis võivad osaks langeda andekaile või andetuile isikuile.

Kui aga isikute osad määrab ühiskonna organisatsioon, kuidas siis isikute ühiskondlik mõju, mis on tingitud neist, osadest, saab olla vastuolus ühiskondliku arenemise seaduspärasusega? See ei olegi sellega vastuolus, vaid on üheks selle kujukaimaks illustratsiooniks.

Kuid siin tuleb silmas pidada järgmist asjaolu. Võimalus, et ühiskonna organisatsioonist tingitult saavad isikud ühiskondlikku mõju avaldada, võimaldab niinimetatud juhuslikel asjaoludel mõjutada rahvaste ajaloolist saatust. Louis XV himurus oli tema organismi seisukorra paratamatu tagajärg. Kuid Prantsusmaa arenemise üldise käigu suhtes oli see seisukord juhuslik. Ometi ei jäänud see, nagu me juba ütlesime, mõjuta Prantsusmaa edasisele saatusele ja sai ise üheks seda saatust tingivaks põhjuseks. Mirabeau surma põhjuseks olid muidugi täiesti loomulikud patoloogilised protsessid. Kuid nende protsesside paratamatus ei tulenenud sugugi Prantsusmaa arenemise üldisest käigust, vaid selle kuulsa kõnemehe organismi mõnedest erilistest iseärasustest ja neist füüsilistest tingimustest, milles haigus talle külge hakkas. Need iseärasused ja need tingimused olid Prantsusmaa arenemise üldise käigu suhtes juhuslikud. Ometi aga avaldas Mirabeau surm mõju revolutsiooni edasisele käigule ja sai üheks seda käiku tingivaks põhjuseks.

Veel üllatavam on juhuslike põhjuste mõju ülaltoodud näites Friedrich II kohta, kes pääsis äärmiselt raskest olukorrast vaid Buturlini otsustusvõimetuse tõttu. Buturlini kohale määramine võis olla sõna meie poolt defineeritud mõttes juhuslik isegi Venemaa arenemise üldise käigu suhtes, kuna Preisimaa arenemise üldise käiguga polnud sel muidugi midagi tegemist. Aga ometi on tõenäoline, et

Buturlini otsustusvõimetus päästis Friedrichi meeleheitlikust olukorrast. Kui Buturlini kohal oleks olnud Suvorov, siis oleks võib-olla Preisi ajalugu kujunenud teisiti. Selgub, et riikide saatus oleneb mõnikord juhusetest, mida võib nimetada teise järgu juhusteks. „In allem Endlichen ist ein Element des Zufälligen“ (kõik, mis on lõplik, sisaldab juhuslikkuse elementi), ütles Hegel. Teaduses on meil tegemist ainult „lõplikuga“; seepärast võib ütelda, et kõigis teaduse poolt uuritavates protsessides on olemas juhuslikkuse element. Kas see asjaolu ei tee võimatuks nähtuste teaduslikku tunnetamist? Ei tee. Juhuslikkus on midagi suhtelist. See ilmneb vaid paratamatute protsesside ristumispunktis. Eurooplaste ilmumine Ameerikasse oli Mehhiko ja Peruu elanike suhtes juhuslik selles mõttes, et see ei tulenenud nende maade ühiskondlikust arenemisest. Kuid meresõidukirg, mis oli haaranud lääne-eurooplasi keskaja lõpul, ei olnud juhuslik; juhuslik ei olnud ka asjaolu, et eurooplaste jõud murdis hõlpsasti pärismaalaste vastupanu. Juhuslikud ei olnud ka Mehhiko ja Peruu eurooplaste poolt vallutamise tagajärjed; need tagajärjed määras lõppkokkuvõttes kahe jõu resultant, millisteks jõududeks olid vallutatud maade majanduslik olukord ühelt poolt ja vallutajate majanduslik olukord teiselt poolt. Need jõud aga, samuti ka nende resultant, võivad täiesti olla range teadusliku uurimise objektideks.

Seitsmeaastase sõja juhuslikel asjaoludel oli suur mõju Preisimaa edasisele ajaloole. Kuid nende mõju oleks olnud hoopis teissugune, kui nad oleksid tabanud Preisimaad mõnes teises arenemisstaadiumis. Juhuslike asjaolude tagajärjed määras ka siin kahe jõu resultant, millisteks jõududeks olid Preisimaa sotsiaalne-poliitiline olukord ühelt poolt ja teda mõjutavate Euroopa riikide sotsiaalne-poliitiline olukord teiselt poolt. Järelikult ka siin ei takista juhuslikkus sugugi nähtuste teaduslikku uurimist.

Me teame nüüd, et isikud tihtipeale avaldavad suurt mõju ühiskonna saatusale, kuid selle mõju määrab ühiskonna sisemine struktuur ja tema vahekord teiste ühiskondadega. Kuid sellega ei ole veel küsimus isiku osast ajaloos ammendatud. Me peame asuma selle juurde veel teisest küljest.

Sainte-Beuve oli arvamisel, et tema poolt mainitud liiki väikeste ja varjatud põhjuste küllaldase arvu korral Prantsuse revolutsiooni lõpptulemus oleks võinud olla vastupidine sellele, mida me teame ajaloost. See on suur eksitus. Kuivõrd keerukalt ka ei oleks ühte põimunud väikesed psühholoogilised ja füsioloogilised põhjused, mingil juhul ei oleks need kõrvaldanud suuri ühiskondlikke vajadusi, mis Prantsuse revolutsiooni esile kutsusid; niikaua aga, kui need vajadused oleksid jäänud rahuldamata, ei oleks revolutsiooniline liikumine Prantsusmaal lakanud. Et selle liikumise lõpptulemus oleks võinud olla vastupidine sellele, milline see tegelikult oli, oleks tarvis olnud need vajadused asendada teiste, nendele vastupidiste vajadustega; seda aga muidugi ei oleks suutnud teha mitte mingisugused väikeste põhjuste kombinatsioonid.

Prantsuse revolutsiooni põhjused peitusid ühiskondlike suhete omadustes, kuna Sainte-Beuve'i oletatud väikesed põhjused võisid juurduda vaid üksikute isikute individuaalsetes iseärasustes. Ühiskondlikud suhted määrab lõppeks tootmisjõudude arenemisaste. See aga oleneb üksikute isikute individuaalsetest iseärasustest vahest ainult niivõrd, kuivõrd need isikud on suuremal või väiksemal määral suutelised tegema tehnilisi täiendusi, avastusi ja leiutusi. Sainte-Beuve ei mõtelnud sääraseid iseärasusi. Igasugused teised iseärasused aga ei anna üksikutele isikutele võimalust otseselt mõju avaldada tootmisjõudude arenemisastmele, ja järelikult ka neist tingitud ühiskondlikele suhetele, s. t. majanduslikele suhetele. Millised ka oleksid teatava isiku iseärasused, ometi ei saa see isik kõrvaldada antud majanduslikke suhteid, kui need vastavad antud tootmisjõudude arenemisastmele. Kuid isiku individuaalsed iseärasused teevad ta rohkem või vähem kõlblikuks nende ühiskondlike vajaduste rahuldamiseks, mis tekivad teatavate majanduslike suhete alusel, või sellele rahuldamisele vastutöötamiseks. XVIII sajandi Prantsusmaa tungivaimaks ühiskondlikuks vajaduseks oli vananenud poliitiliste asutuste asendamine teistega, maa uuele majanduslikule struktuurile vastavamatega. Selle aja kõige silmapaistvamateks ja kõige kasulikumateks ühiskonnategelasteks olid just need, kes suutsid kõigest teistest

paremini selle tungivaima vajaduse rahuldamisele kaasa aidata. Oletame, et säärasteks isikuteks olid Mirabeau, Robespierre ja Bonaparte. Mis oleks juhtunud, kui enne- aegne surm ei oleks Mirabeau'd poliitiliselt näitelavalt kõrvaldanud? Konstitutsioonilise monarhia parteil oleks see suur jõud kauem olemas olnud; selle partei vastupanu vabariiklastele oleks olnud seetõttu energilisem. Ja see ongi kõik. Mingisugune Mirabeau ei oleks saanud tol ajal ära hoida vabariiklaste võitu. Mirabeau jõud põhines ter- venisti rahva poolehoiul ja usaldusel tema vastu, rahvas aga taotles vabariiki, sest õukond oli ta oma jonnaka vana korra kaitsmisega üles ärritanud. Niipea kui rahvas oleks veendunud, et Mirabeau ei tunne kaasa tema vabariiklikele taotlustele, oleks ta ise lakanud pooldamast Mirabeau'd, ja siis oleks see suur kõnemees kaotanud peaaegu igasugu- se mõju ja oleks hiljem vististi langenud sellesama liiku- mise ohvriks, mida ta asjatult oleks püüdnud pidurdada. Umbes sedasama võib ütelda Robespierre'i kohta. Oleta- me, et ta oli oma parteis täiesti asendamatute jõud. Kuid iga- tahes ei olnud ta selle ainus jõud. Kui kukkuva telliskivi juhulik hoop oleks ta näiteks surmanud 1793. aasta jaanuaris²¹, siis oleks tema kohale asunud muidugi keegi teine ja kuigi see teine oleks olnud temast nõrgem igas suhtes, oleksid sündmused läinud ikkagi s a m a s s u u n a s, milles nad läksid Robespierre'i ajal. Nii näiteks ei oleks žirondistid kindlasti ka sel juhtumil pääsenud lüüasaami- sest; kuid on võimalik, et Robespierre'i partei oleks veidi varem kaotanud võimu, nii et me ei kõneleks praegu termi- doori²², vaid floreaali, preriaali või messidoori reaktsioo- nist²³. Mõned vahest ütlevad, et Robespierre oma halasta- matu terrorismiga ei aeglustanud, vaid kiirendas oma partei langust. Me ei hakka siin seda oletust läbi arutama, vaid võtame selle vastu, nagu oleks see täiesti põhjendatud. Sel juhul tuleb oletada, et Robespierre'i partei langemine oleks toimunud termidoori asemel kas früktdooris või vande- jääris või brümääris. Lühemalt, see oleks toimunud võib- olla varem, aga võib-olla ka hiljem, kuid oleks ikkagi tin- gimata toimunud, sest see rahvakiht, millele see partei toetus, ei olnud sugugi küps pikemaajaliseks võimulole- kuks. Tulemustest aga, mis oleksid olnud „vastupidised“

nendele, mis ilmneseid Robespierre'i energilise kaasatöötamise korral, ei saaks igatahes juttugi olla.

Need ei oleks saanud olla „vastupidised“ ka sel korral, kui kuul oleks tabanud Bonaparte'i näiteks lahingus Arcole juures. Selle, mis tema korda saatis Itaalia ja teistes sõjakäikudes, oleksid korda saatnud mõned teised kindralid. Nad ei oleks vististi ilmutanud selliseid andeid nagu tema, ega oleks vahest saavutanud nii hiilgavaid võite. Kuid Prantsuse vabariik oleks ikkagi võitjana välja tulnud oma tolleaegseist sõdadest, sest tema sõdurid olid võrratult paremad kõigist euroopa sõdureist. Mis aga puutub 18. brümaari²⁴ ja selle mõjusse Prantsusmaa siseelule, siis ka siin sündmuste käik ja lõpptulemus oleks olnud vististi oluliselt sama, mis Napoleoni ajalgi. Vabariik, surmavalt haavata saanud 9. termidooril, oli suremas aeglast surma. Direktoorium²⁵ ei suutnud jalule seada korda, mida nüüd kõige rohkem igatses kõrgemate seisuste võimu alt vabanenud kodanlus. Korra jaluleseadmiseks oli tarvis „tublit mõõka“, nagu ütles Sieyès. Algul arvati, et heategeva mõõga osa etendab kindral Joubert*, kui see aga Novi lahingus surma sai, hakati kõnelema Moreau'st, Macdonaldist ja Bernadotte'ist**. Bonaparte'ist hakati kõnelema alles hiljem; kui ta aga oleks surma saanud, nagu Joubert, siis oleks tema nimegi mainimata esile tõstetud mõni teine „mõõk“. Muidugi mõista pidi mees, keda sündmused olid tõstmas diktaatoriks, ka ise väsimatult tungima võimule, energiliselt kõrvale tõrjudes ja halastamatult maha rõhudes kõiki, kes tema teel takistuseks ees olid. Bonaparte'il oli raudne energia ja ta ei põrganud oma sihi saavutamiseks millegi eest tagasi. Kuid peale tema oli tol ajal olemas palju teisigi energilisi, andekaid ja auahneid egoiste. Koht, millele asuda läks korda Bonaparte'il, ei oleks kindlasti tühjaks jäänud. Oletame, et mõni teine kindral, saavutanud selle koha, oleks olnud rahuarmastavam kui Napoleon, et ta ei oleks enese vastu kogu Euroopat üles ärritanud ja oleks seepärast surnud Tuileries's²⁶, aga mitte Püha Helena

* Eelmistes trükkides oli eksikombel jutt mitte Joubert'ist, vaid kindral Jourdan'ist. Toim.

** La vie en France sous le premier Empire par le vicomte de Broc, Paris 1895, lk. 35—36 ja järgnevad.

saarel. Siis ei oleks Bourbonid Prantsusmaale üldse tagasi tulnud; nende jaoks oleks selline tulemus olnud muidugi „vastupidine“ sellele, mis toimus tegelikult. Kuid oma mõju poolest Prantsusmaa kogu siseelule ei oleks see tõelisest tulemusest suurt erinenud. „Tubli mõõk“, olles jalule seadnud korra ja kindlustanud kodanluse võimu, oleks peagi oma kasarmlike harjumustega ja oma despotismiga sellesama kodanluse ära tüüdanud. Oleks alanud liberaalne liikumine, sarnane restauratsiooniajal toimunule, võitlus oleks järk-järgult lõkkele löönud, ja et „tublide mõõkade“ silmapaistvaks omaduseks ei ole järeleandlikkus, siis võib-olla oleks vooruslik Louis-Philippe istunud oma õrnalt armastatud sugulaste troonile mitte aastal 1830, vaid aastal 1820 või 1825. Kõik säärased muudatused sündmuste käigus oleksid võinud osaliselt mõju avaldada Euroopa edaspidisele poliitilisele ja selle kaudu ka majanduslikule elule. Kuid revolutsioonilise liikumise lõpptulemus ei oleks siiski mingil juhul olnud „vastupidine“ tegelikule lõpptulemusele. Mõjurikkad isikud võivad oma intellekti ja iseloomu iseärasuste tõttu muuta sündmuste individuaalset ilmet ja mõningaid nende osalisi tagajärgi, kuid nad ei saa muuta nende üldsuunda, mille määravad teissugused jõud.

VII

Peale selle tuleb silmas pidada veel järgmist asjaolu. Kui analüüsime suurte isikute osa ajaloos, langeme peaaegu alati mingi optilise silmapette ohvriks, millele on kasulik lugeja tähelepanu juhtida.

Ühiskondlikku korda päästva „tubli mõõga“ osas esineb kõrvaldas Napoleon seega sellest osast kõik teised kindralid, kelledest mõned teised oleksid võib-olla etendanud seda osa niisama hästi või peaaegu niisama hästi kui tema. Niipea kui ühiskondlik vajadus energilise sõjalise valitseja järele oli rahuldatud, sulges ühiskondlik organisatsioon kõigile teistele sõjalistele talentidele tee sõjalise valitseja kohale. Selle organisatsiooni jõud sai ebasoodsaks jõuks teiste seda liiki talentide esiletoomiseks. Seetõttu

tekibki see optiline silmapete, millest on jutt. Napoleoni isiklik jõud esineb meile äärmiselt liialdatud kujul, kuna me kirjutame selle arvele kogu tolle ühiskondliku jõu, mis selle esile tõstis ja seda toetas. See isiklik jõud paistab meie olevat midagi täiesti erakordset, sest teised sellesarnased jõud ei muutunud võimalikest tegelikeks. Ja kui meile öeldakse: aga mis oleks juhtunud siis, kui ei oleks olnud Napoleoni, siis takerdub meie kujutlusvõime ja meile paistab, et ilma temata ei oleks saanud üldse toimudagi kogu see ühiskondlik liikumine, millel põhinesid tema jõud ja mõjuvõim.

Inimsoo intellektuaalse arenemise loos on ühe isiku edu hoopis harvem takistuseks teise isiku edule. Kuid ka siin ei ole me vabad mainitud optilisest silmapetttest. Kui antud ühiskonna olukord seab tema vaimsetele esindajatele teatavad ülesanded, siis köidavad need silmapaistvate intellektide tähelepanu seni, kui neil korda läheb need lahendada. Niipea kui see neil õnnestub, suundub nende tähelepanu teisele objektile. Lahendanud ülesande **X**, suunab teatav talent **A** sellega ühtlasi talendi **B** tähelepanu sellelt juba lahendatud ülesandelt mõnele teisele ülesandele **Y**. Ja kui meilt küsitakse, mis oleks saanud siis, kui **A** oleks surnud, jõudmata lahendada ülesannet **X**, siis me kujutleme, nagu oleks ühiskonna vaimse arenemise lõng sellega katkenud. Me unustame, et **A** surma korral oleks võinud selle ülesande lahendamisele asuda **B** või **C** ja **D** ja et vaimse arenemise lõng oleks jäänud seega terveks, **A** enneaegsest surmast hoolimata.

Selleks, et inimene, kellel on olemas teatavat liiki anne, omandaks selle ande tõttu suure mõju sündmuste käigule, on tarvis, et oleks täidetud kaks eeltingimust. Esiteks peab tema anne olema selline, mis teeb ta teatava ajastu ühiskondlikele vajadustele vastavamaks kui teised inimesed: kui Napoleonil oleks tema sõjalise geeniusse asemel olnud Beethoveni muusikaline anne, siis ta muidugi ei oleks saanud keisriks. Teiseks ei tohi olemasolev ühiskondlik kord sulgeda teed isikule, kellel on olemas kõnesolev just sel ajal vajalik ning kasulik eriomadus. Seesama Napoleon oleks surnud vähetuntud kindral või polkovnik Buonaparte'na, kui vana režiim oleks Prantsusmaal

seitsekümmend viis aastat kauem kestnud*. 1789. aastal olid Davout, Desaix, Marmont ja Macdonald alamleitnandid; Bernadotte — vanemseersant; Hoche, Marceau, Lefebvre, Pichegru, Ney, Masséna, Murat ja Soult — allohvitserid; Augereau — vehklemisõpetaja; Lannes — värval; Gouvion Saint-Cyr — näitleja; Jourdan — kolportöör; Bessières — juuksur; Brune — trükiladuja; Joubert ja Junot — juuriidilise fakulteedi üliõpilased; Kléber — arhitekt; Mortier ei olnud enne revolutsiooni üldse sõjateenistusse astunud**.

Kui vana režiim oleks kestnud meie ajani, siis ei oleks nüüd kellelgi meist pähegi tulnud, et möödunud sajandi lõpul Prantsusmaal mõned näitlejad, trükiladujad, juuksurid, värvalid, juristid, kolportöörid ja vehklemisõpetajad kujutasid endist potentsiaalseid sõjalisi talente***.

Stendhal tähendab, et Tizianiga ühel ajal, s. t. 1477. aastal sündinud inimene oleks võinud elada 40 aastat koos Rafaeliga ja Leonardo da Vinciga, kelledest esimene suri a. 1520, teine aga a. 1519, et ta oleks võinud veeta palju aastaid koos Correggioga, kes suri a. 1534, ja Michelangeloga, kes elas kuni a. 1563, et see inimene ei oleks olnud üle kolmekümne nelja aasta vana, kui suri Giorgione, et Tintoretto, Bassano, Veronese, Giulio Romano ja Andrea del Sarto oleksid võinud kuuluda tema tutvusringkonda; lühidalt, ta oleks olnud kõigi suurte maalikunstnike kaasaeglane, välja arvatud need, kes kuuluvad Bologna kooli, mis tekkis terve sajandi võrra hiljem****. Samuti võib ütelda, et inimene, kes sündis ühel ja samal aastal Wouwerman'iga,

* Võib-olla oleks Napoleon siis läinud Venemaale, kuhu ta kavatses sõita vaevalt paar aastat enne revolutsiooni. Vististi oleks ta siin silma paisnud lahinguis türgi-tatari hõimudega või Kaukaasia mägilastega, kuid keegi siin ei oleks mõelnudki, et sellest vaesest, kuid andekast ohvitserist oleks soodsas olukorras võinud saada maailma valitseja.

** Vt. Histoire de France, par V. Duruy, Paris 1893, t. II, pp. 524—525.

*** Louis XV ajal õnnestus ainult ühel kolmanda seisuse esindajal, kellelgi Chevert'il, välja teenida kindralleitnandi aukraadini. Louis XVI ajal oli sellest seisusest inimeste sõjaline karjäär veel enam raskendatud. Vt. Rambeaud, Histoire de la civilisation française, sixième édition, t. II, p. 226.

**** Histoire de la Peinture en Italie, Paris 1892, pp. 24—25.

oleks võinud isiklikult tuttav olla peaaegu kõigi suurte hollandi maalikunstnikega*, ja et Shakespeare'i vanusekaim elas üheaegselt terve rea kuulsate näitekirjanikega**.

Ammugi on juba tähele pandud, et talente on igal pool ja alati, kus ja kui on olemas soodsad ühiskondlikud tingimused nende arenemiseks. See tähendab, et iga tegelikult silma paistnud talent, s. t. iga talent, kes on saanud ühiskondlikuks jõuks, on ühiskondlike suhete vili. Kui see nii on, siis on arusaadav, mispärast andekad inimesed võivad, nagu me ütlesime, muuta ainult sündmuste individuaalset ilmet, mitte aga nende üldsuunda; nad ise on olemas ainult selle üldsuuna tõttu; polnuks seda, ei oleks nad iial astunud üle selle läve, mis eraldab võimalikkust tegelikkusest.

Muidugi on talendi ja talendi vahel vahe. „Kui uus samm edasi tsivilisatsiooni arenemises kutsub ellu uue kunstiliigi,“ ütleb päris õigesti Taine, „siis ühe või kahe ühiskondlikku mõtet täiuslikult väljendava geeniusse ümber on kümneid talente, kes väljendavad seda vaid pooleldi.“*** Kui mingisugused Itaalia sotsiaalse, poliitilise ja vaimse arenemise üldise käiguga mitte seoses olevad mehhaanilised või füsioloogilised põhjused oleksid surmanud Rafaeli, Michelangelo ja Leonardo da Vinci juba lapsepõlves, siis oleks itaalia kunst vähem täiuslik, kuid selle arenemise üldsuund Renessansiajal oleks olnud sama. Rafael, Leonardo da Vinci ja Michelangelo ei loonud seda suunda: nad olid vaid selle parimad väljendajad. Tõsi küll, geniaalse

* A. 1608 sündisid Terborch, Brouwer ja Rembrandt; a. 1610 — Adrian van Ostade, Both ja Ferdinand Bol; a. 1613 — van der Helst ja Gerard Dow; a. 1615 — Metsu; a. 1620 — Wouwerman; a. 1621 — Weenix, Everdingen ja Pynacker; a. 1624 — Berchem; a. 1625 — Paul Potter; a. 1626 — Jan Steen; a. 1630 — Ruisdael; a. 1637 — Van der Heyden; a. 1638 — Hobbema; a. 1639 — Adrian van de Velde.

** „Shakespeare, Beaumont, Fletcher, Johnson, Webster, Massinger, Ford, Middleton ja Heywood, kes ilmusid ühel ja samal ajal või otse üksteise järel, kujutavad enesest uut põlvkonda, mis tänu oma soodsale seisukorrale lõi lopsakalt õitsele pinnasel, mille eelmised põlvkonnad oma jõupingutustega olid ette valmistanud.“ Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1863, t. I, p. 468.

*** Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1863, t. II, p. 5.

inimese ümber tekib harilikult terve kool, kusjuures tema õpilased püüavad omandada tema pisimaidki võtteid; see pärast lünk, mis oleks jäänud Renessansiaja itaalia kunsti Rafaeli, Michelangelo ja Leonardo da Vinci enneaegse surma tagajärjel, oleks avaldanud tugevat mõju paljude teisejärgulistele iseärasustele selle edasises ajaloos. Kuid seegi ajalugu ise ei oleks oluliselt muutunud, kui vaid mingite üldiste põhjuste tagajärjel ei oleks toimunud mingi oluline muutus Itaalia vaimse arenemise üldises käigus.

Kuid on teada, et kvantitatiivsed erinevused muutuvad viimaks kvalitatiivseiks erinevusteks. See on õige igal pool; järelikult on see õige ka ajaloos. Teatav vool kunstis võib jääda hoopis ilma kuigivõrd tähelepanuväärse väljendusega, kui asjaolude ebasoodus kuhjumine võtab üksteise järel elu mitmel andekal inimesel, kes oleksid võinud saada selle väljendajaiks. Kuid selliste inimeste enneaegne surm takistab selle voolu kunstilist väljendumist ainult sel korral, kui see vool ise ei ole küllalt sügav selleks, et esile tuua uusi talente. Et aga iga voolu sügavuse kirjanduses ja kunstis määrab tema tähtsus selle klassi või kihi jaoks, kelle maitset ta väljendab, ja selle klassi või kihi osa ühiskonnas, siis ka siin oleneb lõppkokkuvõttes kõik ühiskondliku arenemise käigust ja ühiskondlike jõudude vahekorrast.

VIII

Niisiis: juhtivate inimeste isiklikud iseärasused määravad ajalooliste sündmuste individuaalse ilme ja juhuslikkuse element meie poolt mainitud mõttes etendab alati teatavat osa nende sündmuste käigus, mille suuna määravad lõppkokkuvõttes nii-nimetatud üldised põhjused, s. t. tegelikult tootmisjõudude arenemine ja sellest tulenevad inimeste vastastikused suhted tootmise ühiskondlik-majanduslikus protsessis. Juhuslikud nähtused ja kuulsate inimeste isiklikud iseärasused on võrratult rohkem silmatorkavad, kui sügaval peituvad üldised põhjused. XVIII sajandil mõeldi vähe järele nende üldiste põhjuste üle, seletades

ajalugu ajalooliste tegelaste teadlike tegudega ja „kirgedega“. Tolle sajandi filosoofid väitsid, et ajalugu oleks võinud minna hoopis teist teed kõige tühisemate põhjuste mõjul, näiteks selle tõttu, et mõne valitseja peas mingi „aatom“ oleks hakanud „vigurdama“ (mõte, mida on korduvalt avaldatud teoses *Système de la nature*)²⁷.

Uue voolu kaitsjad ajalooteaduses hakkasid tõestama, et ajalugu ei võinudki minna teisiti kui ta tegelikult läks, iga-sugustest „aatomitest“ hoolimata. Püüdes võimalikult tugevasti rõhutada üldiste põhjuste mõju, jätsid nad tähele panemata ajalooliste tegelaste isiklike iseärasuste tähtsuse. Neil tuli välja nii, et ajaloolised sündmused ei oleks juuksekarva võrragi muutunud ühtede isikute asendamise puhul teistega, rohkem või vähem andekate isikutega*. Kui me aga teeme sellise oletuse, siis me peame paratamatult mõnma, et isiklikul elemendil ei ole ajaloos absoluutselt mitte mingit tähtsust ja et ajaloos kõik redutseerub üldiste põhjuste, ajaloolise arenemise üldiste seaduste toimele. See oli äärmus, mis ei jätnud sugugi ruumi sellele osale tõest, mis peitus vastupidises vaates. Kuid just seepärast jäi vastupidise vaate olemasolu teatava määrani õigustatuks. Nende kahe vaate kokkupõrkest kujunes antinoomia, mille esimeseks liikmeks on üldised seadused, teiseks aga isikute tegevus. Antinoomia teise liikme seisukohalt oli ajalugu lihtne juhuste ahel; selle esimese liikme seisukohalt aga paistis, et üldiste põhjuste toimest on tingitud isegi ajalooliste sündmuste individuaalsed jooned. Kui aga sündmuste individuaalsed jooned on tingitud üldiste põhjuste toimest ning ei olene ajalooliste tegelaste isiklikest omadusist, siis selgub, et üldised põhjused määravad need jooned ja need ei saa muutuda, kuidas ka muutuksid need tegelased. Niisiis saab see teooria fatalistliku iseloomu.

See ei jäänud selle teooria vastaste poolt tähele pane-

* S. t. tuli välja siis, kui nad hakkasid targutama ajalooliste sündmuste seaduspärasusest. Kui aga mõned neist ajaloolisi nähtusi lihtsalt kirjeldasid, siis andsid nad mõnigi kord isiklikele elemendile isegi liiga suure tähtsuse. Kuid meid ei huvita praegu nende jutustused, vaid nende arutlused.

mata. Sainte-Beuve võrdles Mignet' ajalooaateid Bossuet' ²³ ajalooaadetega. Bossuet oli arvamisel, et jõud, mille mõjul toimuvad ajaloolised sündmused, tuleb ülevalt, et need sündmused on jumaliku tahte väljenduseks. Mignet otsis seda jõudu inimlikes kirgedes, mis ilmnevad ajaloolistes sündmustes halastamatult ja vääramatult nagu loodusjõud. Nad mõlemad aga vaatasid ajaloole kui niisuguste nähtuste ahelale, mis mingil juhul ei oleks võinud olla teissugused; nad on mõlemad fatalistid; ses suhtes on filosoof lähedane vaimulikule (*le philosophe se rapproche du prêtre*).

See etteheide oli põhjendatud seni, kui õpetus ühiskondlike nähtuste seaduspärasusest pidas silmapaistvate ajalootegelaste isiklike iseärasuste mõju sündmuste käigule võrdseks nulliga. Ja see etteheide pidi jätma seda tugevama mulje, et uue kooli ajaloolased, nagu kaheksateistkümnenda sajandi ajaloolased ja filosoofidki, pidasid inimloomust selleks kõrgeimaks instantsiks, millest saavad oma alguse ja millele alluvad kõik ajaloolise arenemise üldised põhjused. Kuna Prantsuse revolutsioon oli näidanud, et ajaloolised sündmused on tingitud mitte ainult inimeste teadlikest tegudest, siis Mignet, Guizot ja teised selle voolu õpetlased tõstsid esiplaanile kirgede mõju, kirgede, mis tihtipeale heidavad endilt ära igasuguse kontrolli teadvuse poolt. Kui aga kired on ajalooliste sündmuste alg- ja kõige üldisemaks põhjuseks, mispärast ei ole siis õigus Sainte-Beuve'il, kes väidab, et Prantsuse revolutsiooni lõpptulemus oleks võinud olla ka vastupidine sellele, mida me teame ajaloost, kui oleks leidunud tegelasi, kes oleksid olnud suutelised sisendama prantsuse rahvasse kirgi, mis oleksid olnud vastupidised nendele, mis temas voogasid? Mignet vastaks: seepärast, et juba inimloomu omaduste tõttu ei võinud tol ajal teissugused kired prantslasi erutada. Teatavas mõttes see vastakski tõele. Kuid sel tõel oleks tugev fatalistlik varjund, sest see oleks samaväärne teesile, et inimsoo ajalugu on kõigis oma üksikasjus ette määratud inimloomuse üldistest omadustest. Fatalism oleks siin individuaalse üldises ärakadumise tulemus. See ongi muide alati selle ärakadumise tulemus. Oeldakse: „Kui kõik ühiskondlikud nähtused on paratamatud, siis ei või meie tegevusel olla

mingisugust tähtsust." See on õige mõtte ebaõige sõnastus. Tuleb ütelda: kui kõik toimub üldiste põhjuste mõjul, siis ei ole üksiknähtusel, sealhulgas ka minu pingu-
tustel, mingit tähtsust. Selline järeldus on õige, kuid seda kasutatakse valesti. Sel ei ole mingit mõtet, kui rakendada seda praeguse aja materialistlikule ajaloovaatele, milles on oma koht ka üksiknähtusel. Kuid see oli põhjendatud restauratsioonaja prantsuse ajaloolaste vaadete suhtes.

Praegusel ajal ei saa enam inimloomust pidada ajaloolise arenemise alg- ja kõige üldisemaks põhjuseks: kui see loomus on muutumatu, siis ei saa temaga seletada ajaloo äärmiselt muutlikku käiku, kui see aga on muutlik, siis on ilmselt tema muutumised ise tingitud ajaloolisest arenemisest. Praegusel ajal tuleb inimsoo ajaloolise arenemise alg- ja kõige üldisemaks põhjuseks tunnistada tootmisjõudude arenemine, millest on tingitud üksteisele järgnevad muutused inimeste ühiskondlikes suhetes. Rööbiti selle üldise põhjusega toimivad erilised põhjused, s. t. see ajalooline olukord, milles asjaomase rahva juures tootmisjõudude arenemine toimub ja mille lõppkokkuvõttes on loonud nendesamade jõudude arenemine teiste rahvaste juures, s. t. seesama üldine põhjus.

Eriliste põhjuste mõjule lisanduvad lõppeks veel üksiknähtuslike põhjuste, s. t. ühiskonnategelaste isiklike iseärasuste ja muude „juhuslike“ asjaolude mõjud, mistõttu sündmused saavad lõppeks oma nii-ütelda individuaalse ilme. Üksiknähtuslikud põhjused ei saa radikaalselt muuta seda mõju, mida avaldavad üldised ja erilised põhjused, milledest pealegi on tingitud üksikpõhjuste mõju suund ja piirid. Ometi pole kahtlust, et ajalool oleks teine ilme, kui selle käiku mõjutavad üksiknähtuslikud põhjused oleksid olnud asendatud teissuguste põhjustega samast liigist.

Monod ja Lamprecht asuvad tänini inimloomuse vaatekohal. Lamprecht on kategooriliselt ja mitmel korral ütelnud, et tema arvates on sotsiaalne psüühika ajalooliste nähtuste algpõhjus. See aga on suur eksitus ja selle eksituse tõttu võib iseenesest väga kiiduväärt tahtmine võtta arvesse „kogu ühiskondlikku elu tervikuna“ viia küll

ülespuhutud, kuid sisutusse eklektitsismi või jälle — kõige järjekindlamate juures — targutusteni *à la* Kablitz mõistuse ja tundmuste suhtelisest tähtsusest.

Kuid pöördume oma aine juurde tagasi. Suurmees ei ole suur sellepoolest, et tema isiklikud iseärasused annavad suurtele ajaloolistele sündmustele individuaalse ilme, vaid sellepoolest, et tal on iseärasusi, mis teevad ta kõige suutelisemaks rahuldama oma aja suuri ühiskondlikke vajadusi, mis on tekkinud üldiste ja eriliste põhjuste mõjul. Oma tuntud teoses kangelastest nimetab Carlyle²⁹ suurmehe peale hakkajateks (Beginners). See on väga tabav nimetus. Suurmees on just pealehakkaja, sest ta näeb ka ugemale kui teised ja tahab tugevama ni kui teised. Ta lahendab teaduslikud ülesanded, mis ühiskonna vaimse arenemise eelnev käik on päevakorda seadnud; ta näitab kätte uued ühiskondlikud vajadused, mis ühiskondlike suhete eelnev arenemine on tekitanud; ta võtab enda peale algatuse neid vajadusi rahuldada. Ta on kangelane. Mitte selles mõttes kangelane, nagu võiks ta sündmuste loomulikku käiku seisma panna või muuta, vaid selles mõttes, et tema tegevus on selle paratamatu ja ebateadliku käigu teadlikuks ja vabaks väljenduseks. Selles on kogu tema tähtsus, selles on kogu tema jõud. Kuid see on kolossaalne tähtsus ja hirmus suur jõud.

Bismarck ütles, et meie ei saa teha ajalugu, vaid peame ootama, kuni see saab tehtud. Aga kes teeb siis ajalugu? Seda teeb ühiskondlik inimene, kes on ajaloo ainus „tegur“. Ühiskondlik inimene loob ise omad, s. t. ühiskondlikud, suhted. Kui ta aga teataval ajal loob just niisugused, mitte teissugused, suhted, siis ei toimu see muidugi põhjuseta; see on tingitud tootmisjõudude arenemisastmest. Mingisugune suurmees ei saa ühiskonnale peale sundida selliseid suhteid, mis enam ei vasta tootmisjõudude arenemisastmele või veel ei vasta sellele. Selles mõttes ei saa ta tõepoolest teha ajalugu ja sel juhtumil oleks küll asjatu, kui ta hakkaks oma ajanäitajat ümber seadma: ta ei kiirendaks sellega aja voolu ega pööraks seda ka tagasi. Siin on Lamprecht'i seisukoht täiesti õige: isegi oma võimu tipul olles ei oleks Bismarck saanud Saksa-maad naturaalmajandusele tagasi viia.

Ühiskondlikes suhetes on oma loogika: niikaua kui inimesed on teatavais vastastikustes suhetes, on nende tundmused, mõtted ja teod tingimata just niisugused, aga mitte teissugused. Asjatu oleks ka ühiskonnategelastel selle loogika vastu võitlema hakata: sündmuste loomulik käik (s. t. seesama ühiskondlike suhete loogika) ajaks kõik tema pingutused tühja. Kui ma aga tean, kuhu poole on muutumas ühiskondlikud suhted teatavate muudatuste tõttu tootmise ühiskondlik-majanduslikus protsessis, siis ma tean ka, millises suunas muutub ka sotsiaalne psüühika, järelikult on mul võimalus sellele mõju avaldada. Avaldada mõju sotsiaalsele psüühikale tähendab avaldada mõju ajaloolistele sündmustele. Järelikult saan ma teatavas mõttes siiski ajalugu teha ja mul ei ole vajadust oodata, kuni see „saab tehtud“.

Monod arvab, et ajaloos tõesti tähtsad sündmused ja isikud on tähtsad vaid kui asutuste ja majanduslike tingimuste arengu märgid ja sümbolid. See on täiesti õige, kuigi väga ebatäpselt väljendatud mõte, kuid just seepärast, et see on õige mõte, ei ole põhjendatud suurmeeste tegevuse vastuseadmine mainitud tingimuste ja asutuste „aeglasele arenemisele“. „Majanduslike tingimuste“ enam-vähem aeglane muutumine seab ühiskonna perioodiliselt vajaduse ette oma asutused enam-vähem kiiresti ümber korraldada. Selline ümberkorraldamine ei toimu kunagi „iseenesest“, — see nõuab ikka vahelesegamist inimeste poolt, kellede ette kerkivad seega suured ühiskondlikud ülesanded. Suurteks tegelasteks nimetatakse neid, kes nende ülesannete lahendamisele teistest rohkem kaasa aitavad. Kuid lahendada ülesanne — see ei tähenda olla ainult selle asjaolu, et see on lahendatud, „sümboliks“ ja „märgiks“.

Meile näib, et Monod tegi oma vastuseadmise peaaeglikult seepärast, et ta sattus vaimustusse meeldivast sõnakesest „aeglased“. Seda sõnakest armastavad väga paljud tänapäeva evolutsionistid. Psühholoogiliselt on selline armastus arusaadav: see tekib paratamatult mõõdukuse ja korralikkuse heasoovlikus keskkonnas. Kuid loogiliselt ei kannata see välja kriitikat, nagu seda näitas juba Hegel.

Ja mitte ainult „pealehakkajatele“ üksi, mitte ainult „suurmeestele“ üksi ei ole avatud laialdane tegevusväli. See on avatud kõikidele, kellel on silmad, et näha, ja kõrvad, et kuulda, ja süda selleks, et armastada oma ligimesi. Mõiste suur on suhteline mõiste. Kõlbeliselt on suur igaüks, kes, nagu on öeldud evangeeliumis, „jätab oma elu oma sõprade eest“.

Märkused

Plehhanovi teos „Isiku osa küsimusest ajaloos“ ilmus esmakordselt a. 1898 ajakirjas „Nautšnoje Obozrenije“ (Teaduslik Ringvaade) (nr. 3 ja 4) A. Kirsanovi varjunime all. Pärast paigutas Plehhanov selle 1905. aastal ilmunud valimikku „20 aasta kestel“. Käesolev brošüür on trükitud 1941. aasta väljaande järgi, mille trükkiseadmisest võttis osa Plehhanovi Maja.

¹ Kablitz, I. I. (1848—1893) — kirjanik-narodnik, 70. aastail bakuninlane, 80. ja 90. aastail — reaktsioonilise narodnikluse esindajaid. Kablitz'i artikkel „Mõistus ja tundmused progressi teguritena“ ilmus esialgu kirjanduslik-poliitilise ajalehe „Nedelja“ (Nädal) 1878. aasta numbrites 6 ja 7. Just selles ajakirjas esitas Kablitz 70. aastate lõpul oma narodniklike vaateid. — 5.

² Jutt on N. K. Mihhailovskist — vene liberaalse narodnikluse ideoloogist, kes kohe pärast Kablitz'i artikli „Mõistus ja tundmused progressi teguritena“ ilmumist selle kohta sõna võttis oma „1878. aasta kirjanduslikes märkmetes“. — 5.

³ Netsessariaanlased — inglise lahkusulised (sektandid), kes eitasid tahtevabadust. — 6.

⁴ Lanson, Gustave (1857—1934) — prantsuse kirjandusteadlane, kirjandusteaduses ajaloolis-kultuurilise voolu, filosoofias empirismi esindaja. — 7.

⁵ Stämmler, Rudolf (s. 1856) — saksa filosoof ja jurist, neokantiaanlane, eitas ajaloolise protsessi seaduspärasust, äge marksismi vastane. — 8 ja 9.

⁶ Simmel, Georg (1858—1918) — saksa filosoof ja sotsioloog, idealistliku voolu esindaja, Kanti jänger. — 11.

⁷ Vene narodnikud-subjektivistid: P. Lavrov, N. K. Mihhailovski, N. Karejev ja teised. — 11.

⁸ „Vene õpilased“ — legaalses kirjanduses tarvitusel olnud nimetus vene sotsiaaldemokraatide, Marxi poolehoidjate, tähistamiseks. Selle otstarbeks oli tseensuuri eksitusse viia ja nii sellest kergemini läbi pääseda. — 11.

⁹ Karejev, Nikolai Ivanovitš (1850—1931) — vene publitsist, ajaloolane-idealist, „subjektiivse kooli“ poolehoidja sotsioloogias. 90. aastail võitles marksistide vastu. Oli hiljem kadettide partei keskkomitee liige. — 15.

¹⁰ Lamprecht, Karl (1856—1915) — saksa kodanlik ajaloolane, mitmekõiteline Saksamaa ajaloo autor. Lamprehti ajaloovaated ei ole

järjekindlad; tema üldiselt subjektivismist läbiimbunud teostes esineb paiguti materialistlikke momente. — 17, 18, 19, 20, 41, 42.

¹¹ Vico — itaalia filosoof ja ajaloolane XVIII sajandi esimesel poolel; Montesquieu — prantsuse sotsioloog samal ajal; Herder — saksa filosoof ja ajaloolane XVIII sajandi teisel poolel. Need autorid püüdsid oma teostes kujutada ajalooliste sündmuste käiku kui seaduspärase protsessi, mis ei olene kuningate, riigitegelaste ja valitsejate tahtest ja kavatsustest. Vico nägi seda seaduspärasust selles, et riigid kordamööda tõusevad ja langevad, andes aset üksteisele ajaloo igaveses ringvoolus, mille tema arvates on juba ette kindlaks määratud jumal ise oma tarkuses. Montesquieu ja Herder püüdsid põhjendada ajalooliste protsesside seaduspärasust looduslike tingimuste, peamiselt kliima ja geograafilise miljöö mõjuga inimühiskonnale. — 20.

¹² Mably, Gabriel Bonnot (1709—1785) — prantsuse utopist-kommunist. Nägi ajalooliste muutuste peamist põhjust valitsejate ja teiste tähtsate inimeste tegevuses. — 20.

¹³ Guizot, Mignet, Thierry — restauratsioonaja (1814—1830) prantsuse kodanlikud ajaloolased. Kaitstes kodanlikku korda feodaalse reaktsiooni, aga ka proletariaadi revolutsioonilise liikumise vastu, arendasid nad vaateid, et kodanlikud varanduslikud vahekorrad on kõigutamatud, ja pidasid kodanluse klassivõitlust ühiskondliku arenemise kõige tähtsamaks progressiivseks teguriks uuemal ajal. Nende vaadete järgi on ajalooliste sündmuste käik paratamatu, valitsejate tahtest ja kavatsustest sõltumatu protsess, ja seepärast ei ole isiku osal ajaloos kuigivõrd olulist tähtsust. Thiers — prantsuse riigimees-reaktsionäär, publitsist ja ajaloolane, Pariisi Kommuuni halastamatu mahasurumise organiseerija. — 21, 22, 23, 25, 40.

¹⁴ Beaumarchais kui tekkiva ja tugevneva kolmanda seisuse ideoloog ajastul enne Prantsuse kodanlikku revolutsiooni astus ägedasti üles kuningate ja õukondlaste kirjanduses kangelastena kujutamise vastu. Ta nõudis kirjanduselt tavaliste, mitteväljamõeldud inimeste realistlikku kujutamist, mis vastas kodanluse maitsele. — 21.

¹⁵ Sainte-Beuve, Augustin (1804—1869), prantsuse luuletaja ja kriitik, tõstis kirjandusteaduses esile ajaloolis-biograafilise uurimismeetodi. Isikute tegevust ajaloos käsitles idealistlikult seisukohalt, seostamata seda ühiskondlike tingimustega.

Sainte-Beuve'i vaateid esitades peab Plehhanov peamiselt silmas tema kahte ajakirjas „Globe“ ilmunud artiklit. Üks neist on kirjutatud Thiers'i „Prantsuse revolutsiooni ajaloo“ viienda ja kuuenda köite ilmumise puhul ja on dateeritud 19. jaanuaril 1826. Teine — Mignet' „Prantsuse revolutsiooni ajaloo“ 3. trüki ilmumise puhul ja on dateeritud 28. märtsil 1826. Viimast tsiteerib Plehhanov allmärkuses käesoleva väljaande leheküljel 23, samuti mainib ta seda leheküljel 25 ja tsiteerib tõlkes leheküljel 26. — 23, 25, 26, 27, 31, 40.

¹⁶ Austria pärlussõda kestis 1740.—1748. aastani. Sõdijateks poolteks olid ühelt poolt Austria, keda toetasid Inglismaa ja Holland, sõja lõpu-poolle ka Venemaa, ja teiselt poolt liitlasriigid: Preisimaa, Hispaania, Prantsusmaa ja veel mõned saksa ja itaalia riigid. Austria vastased avaldasid pretensioone osale tema valdusist pärast keiser Karl VI surma, kelle järel meessoost järglase puudumisel astus troonile tema

tütar Maria-Theresia. Sõja tagajärjel kaotas Austria suurema osa tööstuslikust Sileesiast, mis läks Preisi riigile, ja mõned valdused Itaalias. — 24.

¹⁷ Austria pärilussõda pidas Louis XV väga vahelduva eduga, kuigi ta oli seda alustanud soodsates tingimustes. Aacheni rahulepingu järgi, millega see sõda a. 1748 lõppes, oli Prantsusmaa sunnitud loovutama vaenlasele kõik oma vallutused Madalmaadel (suuremalt osalt praeguse Belgia ja Hollandi territooriumil). — 24.

¹⁸ Seitsmeaastane sõda (1756—1763) oli sõda Preisimaa ja Inglismaa vahel ühelt poolt, ja Prantsusmaa, Austria, Venemaa, Saksimaa ja Rootsi vahel teiselt poolt. — 24.

¹⁹ *Pompadour*, Jeanne-Antoinette (1721—1764) — Prantsuse kuninga Louis XV favoriit, kes etendas silmapaistvat osa Prantsusmaasisel- ja välispoliitikas. — 24, 25, 27.

²⁰ Prantsuse marssal *Turenne* ja Rootsi kuningas *Gustav II Adolf* olid silmapaistvad väejuhid Kolmekümneaastases sõjas (1618—1648). — 27.

²¹ 21. jaanuaril a. 1793 hukati Prantsuse kuningas Louis XVI. — 32.

²² Termidoori reaktsioon — poliitiline ja sotsiaalne reaktsioon, mis järgnes Prantsusmaal 9. termidooril (27. juulil 1794. a.) toimunud kontrrevolutsioonilisele riigipöördele, mis tegi lõpu väikekodanluse diktatuurile ja viis selle juhi Robespierre'i tapalavale. — 32.

²³ Termidoor, floreaal, preriaal, messidoor, brümäär jne. — kuudenimed revolutsiooni kalendris, mille pani kehtima Konvent 1793. aasta sügisel märgiks, et revolutsioon on otsustavalt lahku löönud kontrrevolutsioonilisest katoliku kirikust. — 32.

²⁴ Kaheksateistkümnes brümäär Vabariigi VIII aastal (9. november a. 1799) oli päev, millal kindral Napoleon Bonaparte pani toime riigipöörde, mille tagajärjeks oli Direktooriumi režiimi kaotamine ja Konsulaadi, pärast aga keisririigi loomine. — 33.

²⁵ Direktoorium — Prantsusmaal pärast 9. termidoori kujunenud valitsus, kestis 1795. aasta oktoobrist kuni 1799. aasta novembrini. — 33.

²⁶ Tuileries — palee Pariisis, oli enne 1789. aasta kodanlikku revolutsiooni ajuti kuningakoja asukohaks. Napoleon I ajal oli Tuileries keiserlikuks residentsiks. — 33.

²⁷ „Looduse süsteem“ — Holbachi peateos, ilmus a. 1770. — 39.

²⁸ *Bossuet*, Jacques Bénigne (1627—1704) — prantsuse filosoof ja kirjanik, piiskop ja jutlustaja, kes käsitles inimühiskonna ajalugu piibli seisukohalt. — 40.

²⁹ *Carlyle*, Thomas (1795—1881) — inglise kodanlik ajaloolane ja kirjanik, oli tugevasti mõjutatud saksa idealistlikust filosoofiast. Pidas peamisteks ajaloo „tegijateks“ kangelasi. — 42.

Vastutav toimetaja A. Miller.

Г. В. Плеханов. К. вопросу о роли личности в истории.
На эстонском языке.

Ladumisele antud 9. VII 1946. Trükkimisele antud 13. VIII 1946. Paber
56:79 cm ¹/₁₆. Trükiarv 5200. Trükitähti trükipoognas 37 760. Trükipoog-
naid 3. Arvutuspoognaid 2,63. MB-04248. Tellimise nr. 1148. Graafika-
tööstus „Oktoober“, Tallinn, Tartu mnt. 49.

Rbl. 1.40

A

16031

140 879

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00496646 3